

BODNÁR-KIRÁLY TIBOR

Decsy Sámuel és a *Pannóniai Féniksz*

A „nemzeti karakter” fogalma

a 18. század végi nyelv- és nemzetépítés diskurzusban*

Bevezetés

A tanulmányban egy a 18–19. század fordulójához kapcsolódó kutatásokban régóta jelenlévő, a történeti irodalomban mégis ritkán reflektált terminológiai kérdés megragadására tesz kísérletet.¹ Céлом pedig a modern nemzettudat kialakulásában fontos szerepet játszó, késő 18. századi ’nemzeti karakter’ fogalom elhelyezése a korszak politikai diskurzusában. Hogy erre miért van szükség, a legkönnyebb úgy érthetjük meg, ha némi leegyszerűsítéssel élve elfogadjuk, hogy a vonatkozó tanulmányokban a 20. századi historiográfiában lesz bevett gyakorlat a II. József halála utáni időszak eseményeit a modern nemzetépítés kategóriái felől szemlélni.² Tekintettel a nemzet 20. századi magyar eszme- és elmélettörténetére, érdekes lehet megfigyelni, hogy miközben a leírást segítő fogalmi és historiográfiai keretek az idők során magával a történetírás metanyelvével együtt változtak, és ennek következtében számos új szemponttal gazdagították a magyar kollektív identitások kutatását, a szakirodalom többségi álláspontja lényegében a mai napig egybevág Marczali Henrik több mint száz éves tanulmányának megállapításával.³ Habár a modern nemzet késő 18. századi kialakulásának kérdését az utóbbi időben a 18. és 19. század fordulójának kontinuitását és diszkontinuitását illető tanulmányokban gyakran tárgyalták, kiemelve az események 18.

---

* A szöveg az ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola Jubileumi Doktorandusz Konferenciáján 2014. június 13-án tartott előadás („A válság és ellenszerei: a közjó koncepciói Decsy Sámuel műveiben”) kibővített változata.

¹ Egy politikai nyelvi megközelítéséhez lásd Takáts József distinkcióját. Takáts József: *Politikai nyelvek a „nemzeti hagyományok”-ban*. Holmi, 23. évf. (2011) 9. sz. 1092. A komparatív eszmetörténeti program felől lásd: Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, 2011. 41. 300–301.

² Ez persze nem jelenti azt, hogy ez az elképzelés ne lehetett volna már jelen a korábbi irodalomban is. Lásd: Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon*. Budapest, 1888.; Eckhart Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest 2001.; H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795*. Budapest, 1967.; *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen, 1765–1800*. Budapest, 1987.; Marczali Henrik: *Mária Terézia, 1717–1780*. Budapest, 1987.; Mályusz Elemér: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Budapest, 2002.; Miskolczy Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig II. köt. A virtus jegyében avagy a széphalmi mester erény-, nyelv- és nemzetszemlélete*. Budapest, 2009.; Péter László: *A magyar nacionalizmus*. In: uő: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, 1998.

³ Eszerint a modern magyar nemzettudatot megelőlegező átrendeződések kezdete valamikor az 1770–1780-as évek magyar politikai kultúrájában keresendő.

század felől való olvasásának relevanciáját, az irodalom szóhasználatában továbbra sem látszik kibontakozni egy konzekvens fogalomhasználat, amely iránymutatással szolgálna a 'nemzet' modern kialakulását illetően.⁴ A probléma kezelése során először néhány jól ismert szemléleti kérdésre fogok hivatkozni a már vázolt historiográfiai hagyománnyal összefüggésben, majd rátérek a 'nemzet' és a 'nemzeti karakter' fogalmakat összekötő és elválasztó összefüggések feltárására. A tanulmány második felében a 'nemzeti karakter' kérdését nyelvi kontextualista⁵ megközelítésben, Decsy Sámuel *Pannóniai Féniksz* című szövegének és az 1790-es évek „nyelvművelési” irodalmának relációjában vizsgálom.

A 'nemzeti karakter' fogalma a 18. század végének irodalmában

Az imént vázolt historiográfiai alapállás több szemléleti problémát is felvet. Ezek között az első, amikor a 18. század végének nyelv- és nemzetépítési vitái önkéntelenül egy dekontextualizáló pozícióba kerülnek a magyar nemzeti öntudat metanarratívájának *longue durée* szemléletében.⁶ Habár a fogalomtörténeti iskola térhódításának betudhatóan⁷ eme probléma egyre inkább a történetírói „*common sense*” részévé válik, a mai napig számos példa igazolja, hogy a szerző sokszor éppen az „előtörténetiség” okozta zavarok kikerülése végett nyúl az utókor eszencialista megközelítését⁸ feltételező fogalmi, nyelvi, eszmei, politikai kontinuitást igazoló kifejezésekhez. Az olyan tipikus szóképzések, mint a „pre- vagy protonacionalista”, a „nacionalizmus előtti”, a „proto-nemzeti” vagy a „proto-etnológiai” gyakran az előzetes tapasztalatok és az anakronizmus feszültségére visszavezethető szemléleti problémákkal küszködnek. Egy másik, szintén elterjedt stratégia a probléma kivédésére az, amikor a fogalmi komplexitás a nagyobb koherenciát ígérő közösségfogalmakból („rendi natio”, „hungarus-tudat”) bomlik ki, holott lehetséges, hogy az adott fo-

⁴ Ennek egyik lehetséges oka, hogy a magyar nyelvű szakirodalom a mai napig a nemzetközi irodalomban meghatározó nacionalizmuselméletek megközelítéséből szemléli a magyar modernség kialakulásának történetét. Az egyik ismertetőjegynek tartott „államnemzet” és „kultur-nemzet” felosztás magyar recepciójához lásd: Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához*. In: uő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. (Második kiad.) Budapest, 1984. 23–41. Vö. Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Budapest, 2006.; Hobsbawm, Eric: *A nacionalizmus kétszáz éve. Előadások*. Ford. Baráth Katalin. Budapest, 1997.; Gellner, Ernst: *Nation and Nationalism*. Oxford, 1983.; Smith, Anthony: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1987.

⁵ Nyelvi kontextualizmuson a hetvenes, nyolcvanas évek angolszász, német és francia revizionista történetírói iskoláit értem, mint az utólagos konstrukciónak számító angolszász „*Cambridge School*”-t, a német „*Begriffsgeschichte*”-t, illetve a francia „*l'histoire des mentalités*”-t. Összefoglaló jelleggel lásd: Trencsényi Balázs: *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció*. In: uő: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 2007.; Trencsényi, Balázs (ed.): *Writing the nation and refraining early modern intellectual history in Hungary*. *Studies in East European Thought*, vol. 62. (2010) No. 2. 135–154.

⁶ Vö. Péter László: 'Állam', 'nemzet', 'nemzeti kisebbség' – *Három szó használata*. In: uő: *Az Elbától keletre*, 138–147.

⁷ Szabó Márton – Szűcs Zoltán Gábor: *Fogalomtörténeti perspektívák*. *Múltunk*, 56. évf. (2011) 2. sz. 4–19.

⁸ Vö. Albert Réka: *Kísérlet egy esszencialista nemzeti képzet antropológiai megközelítésére*. *Korall*, 10. évf. (2009) 37. sz. 26–40. A nacionalizmuselméletek kapcsán pedig az „esszencializmus”, a „kapcsolódó nacionalizmus” és a „modern időtlenség” problémájához lásd: Kovács Ákos András – Lajtai L. László: *Koselleck nemzetfogalma a nacionalizmuselméletek fényében. Néhány megjegyzés a Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg szócikkhez*. *Korall*, 10. évf. (2009) 37. sz. 20.

galom szemantikai telítettségének változása ténylegesen csak egy hosszabb periódus során lenne érzékelhető.⁹ Ez a jelenség¹⁰ feltűnik egyébként a nyelvújítás megindulásának időszakával foglalkozó irodalomban is, mégpedig a nemzeti nyelv közösségformáló szerepének értékelése kapcsán.¹¹ A modern terminológia-használat potenciális veszélye ebből a szempontból tehát nemcsak az, hogy nem megfelelően interpretáljuk a 18. század kollektív identitásnarratíváit, hanem azzal a járulékos veszteséggel is számolnunk kell, amelyet egy tudatosabb fogalomhasználat hiányában eltaszítunk magunktól. Egy ilyen szemléleti keret egyes esetekben ugyanis paradox módon felerősítheti a korábbi fogalomhasználatok modernségét.¹² Mint azt Péter László az 'állam', a 'nemzet' és a 'nemzeti kisebbség' fogalmak használatáról szóló tanulmányában jelezte már, a kutatásnak mindig észben kell tartania, hogy egyrészt a „különféle társadalmi törekvések új kifejezéseket hoznak létre”, másrészt az ilyen szemantikai hálóknak „megvan a maga saját formálóereje”. Vagyis nem csupán a vizs-

⁹ Koselleck ezt az átmenetet nevezetesen a „nép, nemzet, nacionalizmus és tömeg” szócikkben az 1750–1850 közötti időszakra helyezi. Koselleck, Reinhart: *Nép, nemzet, nacionalizmus, tömeg*. Ford. Vincze Ferenc – Klement Judit. Korall, 10. évf. (2009) 37. sz. 12–13. Esetünkben ez a megállapítás különösen igaz a későbbi modern közösségtudatot konstituáló „nemzet” fogalomra, amely 1848-ig egyrészt egy lassan változó társadalmi–politikai struktúra kulcsfogalma, miközben szemantikai telítettségét tekintve a 19. század során végérvényesen átalakul. Lajtai L. László: *„Magyar Nemzet vagyok”. Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Budapest, 2013. 27–48.

¹⁰ A Quentin Skinner megfogalmazásában „prolépszis mítoszaként” konceptualizált problémához lásd: Skinner, Quentin: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. Ford. Jónás Csaba. In: Horkay-Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. John Dunn, J. G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Pécs, 1998. 25–29.

¹¹ Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest, 1998.; *A legnagyobb penna-háború. Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. Budapest, 2010.; *A nemzethalál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában*. Pécs 2012.; Debreczeni Attila: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest, 2009.; Kelemen János: *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*. Budapest, 1990.; Margócsy István: *A magyar nyelv státusa a XVIII. század második felében*. In: Debreczeni Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszertű kérdései*. Debrecen, 1996. 251–259.; Sándor Klára: *Nyelvtervezés, nyelvpolitika, nyelvújítás*. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest, 2003. 381–409.; S. Varga Pál: *A nemzet mint szimbolikus értelemvilág (Bevezetés a nemzeti irodalom 19. századi fogalmainak tanulmányozásához)*. Alföld, 5. évf. (2002) 5. sz. 37–61. Az újabb publikációkban felfedezhető egy eltávolodás a nemzet „konstruktivista” felfogásától. Lásd: Hónich Henrik: *A nyelv tétje. Fogalmak és beszédmódok 1790–92-ben*. In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): *„Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*. Debrecen, 2013. 161–173.; *Nyelv és nemzeti közönség viszonyrendszerének néhány aspektusa egy 18. század végi hanyatláskonceptió tükrében*. In: Dobszay Tamás – Forgó András – ifj. Bertényi Iván – Pálffy Géza – Rác György – Szijártó M. István (szerk.): *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig*. Budapest, 2013. 261–272.; *Milyen nyelv és milyen nemzet? Az anyanyelv és a politikai nyelvek*. Egy 1790-es röpirat tanulságai. In: Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt – Mitropulos Anna Diána (szerk.): *Koraújkor-ASZ. Koraújkor-történettel foglalkozó doktoranduszok tanulmányai*. Budapest, 2014. 146–159.

¹² Az „előtörténetiség” kérdésének egyéb veszélyeihez („nemzeti” látószög, a politikai eszmék „proto-kronista” eredete, a történelem whig értelmezése) lásd: Butterfield, Herbert: *The Whig Interpretation of History*. London, 1951.; Szűcs: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge*, 23–41., 141–151.; Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor: *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát?* Korall, 10. (2009) 35. sz. 151–152., 158–163.

gált történeti fogalmaknak, hanem a történetírás tudományos metanyelve esetében is adott az a „hatalom”, hogy a „»dolgozat« [...] saját képükre formálják”.¹³

Az 1780-as évektől fellendülő nyelvművelési viták analizésének további módszertani előfeltétele a 'nemzet' és a 'nemzeti karakter' fogalom viszonyának meghatározása.¹⁴ Eltekintve az antik előzményektől ez utóbbi fogalom „modern” karrierjének időszaka a 17. századdal veszi kezdetét, amikor is az élővilág és a természet jellemzésén túl elkezdik etnikai-társadalmi jellemzők leírására alkalmazni.¹⁵ A 18. század derekára, amint azt Melvin Richter megjegyzi, a 'nemzeti karakter' fogalom már a kontinens intellektuális diskurzusait alakító szókinccs része.¹⁶ A politikai intézményekről, a társadalomról és a közösségről szóló leírások ekkor már a gazdasági, fiziológiai, etikai és klimatológiai tipológiákat együtt alkalmazták. Az elsődlegesen francia és angol (hozzánk francia és német szűrőkön át érkező) kultúrtranszferek közvetítette karakterteóriák (kiemelten Montesquieu *A törvények szelleméről* című munkája) egyik fő kérdése ebben az időben a szabad politikai berendezkedés biztosítása. A magyar századvég politikai és szellemi erőterét értelmező irodalom sajátossága (ha tetszik, optikai csalódása) ebben a diskurzusban azonban éppen az lesz, hogy elfogadja azt a politikai értékítéletet, miszerint a hazaszeretet és a rendi nemzet hagyományos címeit megtestesítő (karakter)identifikációk (törvény, ruha, erkölcs) közé a nyelv lép be negyedikként.¹⁷ A feladat tehát annak az állításnak az igazolása lesz, hogy a 18. század végén közösségi szintre emelkedő nemzeti karakterológia alapproblémája és dinamizáló ereje, a szakirodalom értelmezésével éppen ellentétes módon, a nyelv fejletlenségének (tudományos) diagnózisából fakadt. Mint látni fogjuk, ez az alapprobléma a kortárs észrevételek tekintetében egy számunkra meglehetősen paradoxnak tetsző helyzetre hívta fel a figyelmet. A 18. századi kortársak szemében a magyar nyelv ugyanis éppen azért vált kiemelten fontos kérdéssé, mivel karakterbeli tulajdonságaira tekintettel fejletlen, ebből fakadóan pedig alkalmatlan volt arra, hogy a nemesi rend más jegyeihez hasonlóan igazi karakterjeggyé váljon. A félreértések elkerülése végett ezen a ponton még érdemes kitérni egy kulcsfontosságú distinkcióra a 18. század végi rendi nemzet és a nyelvújítás kérdését elindító értelmiségi körök diskurzusai kapcsán.

A rendek esetében a karakterjegyek (ruha, törvény, erkölcs) a reprezentatív történeti önazonosság részét képezték, amely forrásait tekintve számos történetjogi példából is építkezett.¹⁸ A nyelv ehhez képest csak diszkurzív pozícióit tekintve tűnhetett karakterjeggynek. Habár a kor szóhasználata mind a két esetre ugyanazzal a megfogalmazással (nemzeti ka-

¹³ Péter: 'Állam', 'nemzet', 'nemzeti kisebbség', 147.

¹⁴ Az utóbbi kifejezésre az irodalom gyakran a „nemzet” fogalom szinonimájaként tekint, holott a 18. század vége a nemzeten még a „nemesi” és „mágnási” rendet érti. Ideológiájában pedig gyakran hivatkozik a „haza” és „hazaszeretet” republikánus víziójára. Vö. Viroli, Maurizio: *For Love of Country. An essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford, 1995.

¹⁵ Trencsényi: *A nép lelke*, 40.

¹⁶ Így feltűnik a század olyan történetíróinak munkáiban is, mint Ferguson, Gatterer, Gibbon, Herder, Robertson, Schlözer, Adam Smith és Voltaire. Richter, Melvin: *The comparative study of regimes and societies*. In: Goldie, Mark – Wokler, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge, 2006. 148.

¹⁷ Vö. Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 129.; Trencsényi: *A nép lelke*, 300.

¹⁸ Az 1790-es időszak reprezentatív eseményei során ezek közül is kiemelkedik a nemzeti öltözet szerepe. Lásd: Nagy Ágoston: *Republikanizmus és csinosodás között. A nemzeti viselet és a politikai nyelvek 1790 körül*. Korall, 15. évf. (2014) 55. sz. 22–45. Egy korábbi distinkcióhoz lásd: Bodnár-Király Tibor: *Szent Korona és nemzeti karakter a 18. század végének magyar eszmetörténetében*. In: Fazakas–Míru–Velkey: „Politica philosophiai okoskodás”, 209–219.

rakter) élt, így az átfedésekre is számos példát találni, a különbség nem csupán annyi volt, hogy a kilencvenes évek elején a nyelv még nem része – tehát később nyilván az lesz – a politikai közösség társadalmi pozícióit igazoló narratívának.¹⁹ Az ifjabb értelmiségi generáció szóhasználatában ugyanis mind a 'nemzet', mind a 'nemzeti karakter' fogalom jelentése már a kései felvilágosodás tudományos irodalmában gyökerezett.²⁰ Ezt az intellektuális keretet azonban a szakirodalom az eddigiekben csak kevésbé vizsgálta. Vagyis ha meg akarjuk érteni, hogy a 18. századi kortárs beszélők számára milyen jelentésekben válhatott a nyelv nemzeti karakterjeggé, akkor ennek a paradigmának a fő problémáira kell fókuszálnunk. Ez a főleg tudományos ismeretekre épülő politikai diskurzus azonban már a hetvenes–nyolcvanas évek szerzőinek (Bessenyei György) szövegeiben is kezdte éreztetni hatását, elsősorban a külföldi „irodalmi” recepció formájában.²¹

A fogalmi elhatárolás, amelyre a következőkben kísérletet teszek, egy a 'nemzet' fogalom „hipnotikus erejének”²² jobban ellenálló nézőpont lehetséges előnyeire hívja fel a figyelmet.²³ Ehhez a gondolatmenethez Decsy Sámuel *Pannóniai Féniksz* című munkáját is fel fogom használni, amelyre a történeti irodalom, néhány népszerű idézet felelevenítésénél²⁴ túl, csak elvétve reflektált. És habár Decsy munkájának hatása ebből fakadóan aligha bírt komolyabb befolyással a magyar történeti hagyományban, a szöveg 20. századi recepcióját átfésülve szembevetném a már vázolt nemzeti fejlődéstörténeti narratíva. Legutóbb Kosáry Domokos átfogó kultúrtörténeti tanulmányában volt olvasható egy Szekfű Gyulától átvett idézet, ahol a szerző „a nemzeti nyelv programjának legsokoldalúbb, legérdekesebb összefoglalását”²⁵ vélte felfedezni a szövegben. Ez az értékelés azóta az újabb szakirodalomban is újra előkerült, mégsem állítható, hogy hosszabb távon elősegítette volna a szöveg komplex

¹⁹ Megtévesztő lehet persze, hogy ezzel sokszor maguk a kortársak sem voltak tisztában. Vö. Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, 120.; *A legnagyobb pennaháború*, 56.

²⁰ Erre utalhatott Debreczeni Attila is, amikor legutóbb a „tudós hazafiság” kapcsán a nyelv felértékelődéséről, illetve a „nemzet” és „nemzeti karakter” fogalom átstrukturálódásáról („üres hely”) beszélt. Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 55–71., 86–87., 214., 239.

²¹ Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, id. mű; Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 39–48. Ilyen publikációk Bessenyei Györgyöt követően a Magyar Hírmondó 1784-es számaiban is fellelhetők. Kókay Györgyöt idézi Bodrogi Ferenc Máté: „*Forrni kell a bornak, ha valaha tiszta akar lenni*” *Nyelvművelés volt-e a „nyelv művelése” a nyelvújítás korában?* Magyar Nyelvjárások, 43. köt. (2005) 76.

²² A kifejezést Péter László tanulmányából kölcsönöztem. Péter: *'Állam', 'nemzet', 'nemzeti kisebbség'*, 143.

²³ Lehmann, Hartmut – Richter, Melvin (eds.): *The Meaning of Historical Terms and Concepts. New Studies on Begriffsgeschichte*. Washington, 1996.; Richter, Melvin: „*By the Sufferance of Wise Men*”: *A Call for a History of Political and Social Concepts in English*. In: *History of Political and Social Concepts: A Critical Introduction*. New York – Oxford, 1995. 143–160. A kutatáshoz lásd: Nutz, Thomas: *Varietäten des Menschengeschlechts: die Wissenschaften vom Menschen in der Zeit der Aufklärung*. Köln–Wien, 2009. 7–38.; Romani, Roberto: *National Character and Public Spirit in Britain and France 1750–1914*. Cambridge, 2002. 1–14.; vö. Trencsényi: *A nép lelke*, 36–85.

²⁴ Decsy egyik valóban túlzó kifejezésére hivatkozik Szajbély Mihály, lásd: Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 205. Az újabb kommentárokhoz lásd: Bíró: *A legnagyobb pennaháború*, 60–61., 102–104.

²⁵ Szekfű Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790–1848* (Bevezetés). Budapest, 1926. 27–31. Vö. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1996. 314.

megértését.²⁶ Nem vitatva tehát, de nem is cáfolva azt, ahogy az irodalomban a *Pannóniai Féniksz* kapcsán eddig szokás volt beszélni, a következőkben annak az állításnak az igazolására teszek kísérletet, hogy Decsy 1790-ben Bécsben megjelent könyve a kései felvilágosodás tudományos paradigmáján belül egy antropologizáló–társadalomtudományos diskurzus adaptációjaként értelmezendő, amely még a modern nemzet fogalmának és közösségi identifikációinak²⁷ előterében található. Fókuszában pedig értelemszerűen nem egy modern közösségkonstrukció előképe, ahogyan azt a szakirodalom sokszor feltételezi, hanem a kor antropológiai értelemformálódásának egyik deskriptív kulcsfogalma (‘nemzeti karakter’) állt.²⁸ Mint azt látni fogjuk, ez a kifejezés a 18. század végének szövegtermésében egyáltalán nem tartozott az ismeretlen vagy nehezen megmagyarázható fogalmak közé. Így megtalálható volt többek között a 18. századi nyelvművelési mozgalom forrásszövegeiben (Decsyét is ezek közé sorolom),²⁹ amelyek eseti elemzése során végül – reményeim szerint – lehetőségem nyílik további fogalomtörténeti, eszméletörténeti és tudománytörténeti következtetések levonására.

Átfolyások: politika és tudomány határán

Mint azt a szakirodalom nézőpontja kapcsán már említettük, a szemléleti reflexiók negligálása könnyen „optikai csalódásokhoz” vezethet. A ‘nemzeti karakter’ fogalom körüli félreértések eredője, úgy gondoljuk, szintén az elmaradt distinkciók következménye. A mértékadó történeti munkák lényegében azt a kortárs politikai álláspontot tették magukévá, amelyet például Oswald Zsigmond szövege is közvetített 1792-ben. Oswald szerint „A’ Mágnási és Nemesi Rend a’ Haza testének veleje, és a’ Birodalom alkotványának oszlopa [...] a’ ki a’ Hazától leg több javakat vett; és így tartozik-is ezeket a’ Haza javára valamikor kívántatik, kéméllés nélkül feláldozni.”³⁰ A *nemesi natio* történetjogi önazonossága mellett a szerző azonban hivatkozik a magyar nyelvre is mint „nemzeti bélyegre”, ahol az erkölcs, szokás, nyelv és viselet „a Nemzeti tulajdonságnak külső tziperes jele”.³¹ A fogalomhasználat egy-

²⁶ A szakirodalomban fellelhető „Decsy-idézetek” bizonyos szemszögből éppen ennek a kanonizációs folyamatnak a nehézségeire hívják fel a figyelmet.

²⁷ A nemzeti tudományok történeti kialakulásához lásd: Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, 2004.; Lajtai: „Magyar Nemzet vagyok”, id. mű; Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Budapest, 2005.

²⁸ Romani: *National Character and Public Spirit*, id. mű. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy a karakterjeggyé fejlődés történetjogi (a kor terminológiájában „identifikációs”-nak tekinthető) háttere már az első pillanatoktól kezdve központi eleme a nyelvrendszereket egyaránt kialakítani szándékozó leíró grammatikáknak. A szerzők azonban éppen a latin nyelv okozta száz–kétszáz éves nyelvművelési „hiátus”-ból kifolyólag szkeptikusan kezelték az eljövendő idők nyelvfejlődését. Általában kettő vagy három évszázadról beszélnek, mire a magyar is eléri a kívánt fejlettségi szintet. Vö. Gáti István: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükségesség voltát tárgyozó hazafiúi elmélkedések* (egybekötve Vedres István szövegével). Béts, 1790. 31.

²⁹ A ‘nyelvművelés és mozgalom’ szavakon a továbbiakban az ortológus és neológus viták tematikai kereténél szélesebb, a nyelvet a politikai és közösségi kérdések szűrőjén keresztül vizsgáló diskurzust értek.

³⁰ Oswald Zsigmond: *Az igaz hazafi kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája ’s nemzete javat ohajtó szív*. Pest, 1792. 11–12. Vö. Szijártó M. István: *A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Keszthely, 2010. 29–30.

³¹ Oswald: *Az igaz hazafi*, 16. Tanulságos lehet összevetni ezt a magyarázatot Szirmay Antal 1806-os „glossarium”-ával, ahol a „natio” és „nativus character” egymás alatt szerepel, és lényegében ugyanazt a jelentést rögzíti. Vagyis egyrészt van a „nemzet” mint társadalmi cselekvő, és a „karak-

értelműen arra irányult, hogy a nyelvet (átmenetileg) a *nemesis natio* politikai identifikációjának részévé emelje. (Mint tudjuk, ez később megváltozott.) Ez a hagyományosnak tekinthető beszédhelyzet a kor nyelvújító diskurzusaiban azonban csak egyike a létező alternatíváknak. A másik, amelyet újabban „tudós hazafiság” néven emleget az irodalom, módszertani megközelítésében annyiban lépett túl ezen, hogy a nyelvújításban részt vevő értelmiségi szerzők nyelvi eszköztárát (például politikai nyelveket) is igyekezett beemlíteni a nemzetépítés fogalmi konstrukciójába. A mi fogalmi distinkciónk lényege ezzel szemben éppen annak kimutatására irányul, hogy a zavarok oka magában az eddig feltételezett progresszivistá, modern identitáskonstrukcióban keresendő.³² Ennek bizonyítására azonban olyan forrásokra és problémakomplexumokra van szükség, amelyekben a ’nemzeti karakter’ nem az imént említett modern identitáskeresés eszközeként szerepelt.

Decsy szövegére rátérve, rögtön egy fogalomtörténeti megjegyzésre hívnám fel a figyelmet. Eszerint a *Pannóniai Féniksz*, amellet, hogy tipikus megfogalmazása a 18. század végi nemzetkarakterológia problémájának – ezért is érdemes figyelmet szentelni rá³³ –, nyelvezetében mégis keveset használja az ebben az időben oly népszerűvé váló fogalmat és annak alakváltozatait.³⁴ A fogalom részleges mellőzöttségének az oka egyértelműen a Decsy által proponált tudományos megközelítés, amely hivatkozásaiban és szellemiségében már nagyon szorosan kötődött a 18. század második harmadától Göttingenben oktatott német *Universalgeschichte und Weltstatistik* műfajokhoz. Ennek az irodalomnak az egyik kulcsproblémája ebben az időszakban a népek karakterének leírása, Decsy pedig művében ennek az irodalomnak egy-egy emblematikus összefoglalóját idézte, amikor a magyar nyelv definíciós problémáját elővezette.³⁵ Ennek köszönhető, hogy nála a „nyelv tulajdonsága” mint nemzetkarakterológiai probléma a korabeli magyar leíró grammatikákban oktatott nyelvtani szakismeretekkel szinte alig, a szélesebb röpiratirodalom korpuszában gyakran

ter”, ami pedig az ő „tulajdona”. Vö. Szirmay Antal: *Magyarázattya azon szóknak, melyek a’ Magyar Ország Polgári, s’ Törvényes dolgokban elő fordulnak, némelly rövidebb formákkal megmagyarázta Szirmai Antal*. Cassoviae, 1806. 132; Berzeviczy Gergely: *A közgazdaságról (De oeconomia publica politica)*. Budapest, 2006. 37.

³² Vö. Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 209–210. Kutatási problémaként lásd: Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Bevezetés. Budapest, 2005. 7–21.; Kovács–Szűcs: *Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát*, 158–163.

³³ Az Ephemerides Budenses recenzense szerint le kellett volna fordítani latinra is, hogy „a magyar nyelv védőíratát a külföldiek is megismerhessék”. Vö. Balogh Piroska – Szilágyi Márton: „...quibus Linguae Hungaricae propagatio cordi est” *Az Ephemerides Budenses a magyar nyelvhasználat kérdéseiről*. In: Bíró (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, 25. Utóbbihoz lásd: Bíró: *A legnagyobb pennaháború*, 59–61., 102–104.; Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 205., 211., 473., 495.; Kosáry: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, 314.

³⁴ A „karakter”, „nemzeti karakter” szemantikai mezőjében számos szinonim kifejezés kapott helyet. Úgy mint a „jegy” vagy „béllyeg”, de bizonyos szóhasználatokban akár a „tulajdonság” vagy „jellemző” szókapcsolatok is hasonló jelentést hordozhattak.

³⁵ A kortárs hivatkozott szerzők és művek között megtalálható Johann Christoph: *Gatterer Einleitung in die synchronistische Universalhistorie* (1775), August Ludwig Schlözer: *Russischen Annalen* vagy Anton Friedrich Büsching: *Erdbeschreibung* (1787–1805) című műve. Összefoglaló jelleggel lásd: Nutz: *Varietäten des Menschengeschlechts*, 63–83., 84–93. A Russische Annalenhez különösen lásd: Futaky István: *A magyar nyelv a Göttingische Gelehrte Anzeigen 18. és 19. századi recenzióinak tükrében*. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, 1991. 180–184.

előkerülő „csinosodás” és „republikánus” tematikákat adaptáló politikai nyelvekkel, szótárrakkal pedig csak éppen olyan szinten volt rokonítható, amennyire ezek a szövegek önmagukban is felvetették ezeket a kérdéseket.

A Decsy által követett „világtörténeti” megközelítésmód³⁶ egy a nemzetek történetével szinkron, genealogikus fejlődési ívet követve mutatta be és osztályozta az európai nyelveket. Ezekben a szövegekben a nyelvek fejlődési útjának leírása legalább akkora jelentőséggel bírt, mint az egyes korszakok összehasonlító elemzése. A nyelvek fejlődésének megítélésakor az a fő kérdés döntött, milyen mértékben lehetett állapotukat egy szintre hozni a korszak általános megítélésével. Ez alapján tehát a nyelv a kor és a nép dicsőségnek vagy éppen hanyatlásának attribútumává vált. A magyar nyelv példája ebből az összehasonlító perspektívából nézve azért tűnt egyedinek, mert azt a magyarság szkíta eredetének³⁷ köszönhetően keleti eredetű nyelvként semelyik más nyugati nyelvcsalád kategóriájába (anya- vagy leánnyelv)³⁸ sem lehetett problémamentesen beilleszteni. Konstruált egyedülállósága („*idioma incomparabile*”)³⁹ tehát fejletlen karakterének (ahogy a korban gyakran emlegetik: „szűz nyelv”) az erénye, mivel rendkívül fogékony a külső ingerekre. A harmadik, egyben utolsó karakterjegy, amellyel Decsy komolyabban foglalkozott, az a korban elfogadott meggyőződés, hogy a magyar nyelv „mindenféle indulatoknak ki-nyilatkoztatására alkalmas”. Vagyis ezen a nyelven a „beszélgetések” stílusa „alázatosabb”, „méltóságosabb”, „ékesebb”, „hizelkedőbb”, de adott esetben „rettenetesebb” is, amit a „nyelvnek és szívnek nagy meg-egyezése”-vel támasztott alá. A nyelvi és nemzeti karakterjegyek egymáshoz kötésével Decsy két olyan szempontrendszer hozott közös nevezőre, amelyek különállására a korban számtalan példát lehetne idézni. A nyelvi és közösségi kategóriák összecsúsztatásával tehát lehetővé vált, hogy a politikai közösség sorsára a nyelv karakterének keresztmetszeten át vessünk pillantást. A negatív karakterleírás veszélyére pedig Decsy is felhívta a fi-

³⁶ A problémához lásd: Gierl, Martin: *Geschichte als präzisierte Wissenschaft. Johann Christoph Gatterer und die Historiographie des 18. Jahrhunderts im ganzen Umfang*. Stuttgart – Bad Cannstatt, 2012.; de Melo Araújo, André: *Weltgeschichte in Göttingen. Eine Studie über das spät-aufklärerische universalhistorische Denken, 1756–1815*. Bielefeld, 2012.; Garber, Jörn: *Selbstreferenz und Objektivität: Organisationsmodelle von Menschheits- und Weltgeschichte in der deutschen Spätaufklärung*. In: Bödeker, Hans Erich – Reill, Peter Hanns – Schlumbohm, Jürgen (Hrsg.): *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*. Göttingen, 1999. 137–185.

³⁷ Kontler László: *The Lappon, the Scythian and the Hungarian, or our former selves as Others. Philosophical history in eighteenth-century Hungary*. In: Abbattista, Guido (ed.): *Encountering Otherness: Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture*. Trieste, 2011. 131–146.; Laudin, Gérard: *Gatterer und Schlözer: Geschichte als "Wissenschaft vom Menschen"?* In: Bödeker, Hans Erich – Büttgen, Philippe – Espagne, Michel (Hrsg.): *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*. Göttingen, 2008. 393–418.; Gierl, Martin: *Christoph Meiners, Geschichte der Menschheit und Göttinger Universalgeschichte. Rasse und Nation als Politisierung der deutschen Aufklärung*. In: *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800*, 419–433.

³⁸ Decsy Sajnovics János, Hell Miksa, Schlözer és Büsching kategorizációi alapján feltételezi a magyar „finnmarchiai” és „laplandi” (finnugor) rokonságát, amelyek „csak a’ szóknak módjában különböznek”. Decsy Sámuel: *Pannóniai Féniksz vagy hamvából fel-tamadott magyar nyelv mellyet irt D. Decsy Sámuel*. Béts, 1790. 44., 34–46. Vö. Futaky: *A magyar nyelv*, i. m.; Keszttyüs Tibor: *Schlözer és a finnugor nyelvtudomány*. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, 1991. 357–362.

³⁹ Vö. Laakso, Johanna: *A magyar nyelv nem idioma incomparabile. A magyar nyelvújítás európai kontextusban*. *Sic Itur Ad Astra*, 20. évf. (2009) 61. sz. 189–201.

gyelmet. Mint írja, a nyelv halálát ugyanis „bizonyosan a’ magyar vitéz tüzének el-aluvása követné”.⁴⁰

A nyelv egyéb kategorizációinak két másik gyakori forrása ez idő tájt az egyre nagyobb példányszámban megjelenő (leíró) grammatikai munkák,⁴¹ illetve a népek általános jellemzőit összefoglaló *Völkertafel*-irodalom.⁴² Ez utóbbi már csak azért is figyelemreméltó, mivel a legelemibb autosztereotípiákat egyfajta kategorizációs rendszerként közvetítette a nyelv megismerhetőségéről szóló vitákban. Az egyéb szofisztikáltabb érveléstípusoknál ugyanakkor egyszerűbben fogalmazta meg, mit jelent a korban egy nép „természeti (nationalis) caractere”. Gáti István tanulmányában a nemzeteket egymástól „megkülönböztető Bélyeg” a fizikai külsőtől a belső tulajdonságokon át egészen a viselkedési mintáig terjedő osztályozást jelentett, amelyek „rész szerint természeti, rész szerint keresett”, de adott esetben komoly hatással lehet rá a „Levegőég”, „a’ Föld Természete”, a „Társalkodás” és a „Nevelés”. Az erkölcsi, fizikai, földrajzi és klimatikus változókat végül egy háromelemű (több alkategóriát alkalmazó) koordináta-rendszerben adta elő.⁴³ Decsy érveléséhez hasonló módon Gáti esetében is megfigyelhető volt, hogy miközben a nyelv kiemelt jelentősége mellett érvelt, ellentmondott az általa alkalmazott rendszertani besorolásnak. Ebben a nyelv a test fizikai valóságához tartozó karakterológiai jegy, Gáti a nyelv állapotát emellett még a nemzet sorsával is egybekötötte: „e’ nélkül senki Nemzetté nem lehet igazán, hanem csak Kortsa; sőt a’ Nemzetis, mint Nemzet fenn nem állhat. Ez által pedig mind fenn áll a’ Nemzet, mind Nemzetté lehet az Ídegenis, még pedig abban a’ mértékben, a’ mellyben tökéletesítette magát azon Nyelvben.”⁴⁴

A korabeli nemzetkarakterológia további fontos jellemzőjét akkor érthetjük meg a legkönnyebben, ha a tudományos kategorizáció mögött működő kérdésfeltevést is a vizsgálat tárgyává tesszük, illetve megnézzük, hogy a kortársak milyen problémák leírására használták. Ebben a tekintetben azt láthatjuk, hogy Gáti, Decsy, illetve a tudományos ismeretközlést magára vállaló, kilencvenes évek elején feltűnő értelmiségi nemzedék válasza nagyban egybecseng. Gátinál a „Nemzeti Bélyeg” „a’ hasonlatosságon eggyenlőségen fundáltatik”,

⁴⁰ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 46–48. Ez a párhuzam előkerül még Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 125–126. A rend kedvéért ezt követően még röviden kitér a nyelv „egyéb tulajdonságaira” is, vagyis az olyan grammatikai jellemzőkre, mint a „pronomenek”, a „szavak nemei” vagy a „verbumok” és a ragozás helyzete. Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 49–51.

⁴¹ A történeti feldolgozáshoz lásd: Margócsy István: *A magyar nyelv jelenléte a 18. századi iskoláztatásban. Adattár az iskolai nyelvtanítás történetéhez*. In: Bíró (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, 71–151.

⁴² Trencsényi: *A nép lelke*, 39–40. A nemzeti karakter problémájához lásd: Balogh András: *Ungarnbilder im 17. Jahrhundert*. Budapest, 2013.; Bíró Annamária: *Nemzetek Erdélyben. August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája*. Kolozsvár, 2011. 174–176.; Margócsy István: „A tiszta magyar”. *Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonságfelfogásában*. In: Csorba Sándor – Margócsy Klára (szerk.): *A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről*. Nyíregyháza, 1998. 131–140.; Fata Márta (Hrsg.): *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie*. Stuttgart, 2004.; Fischer, Holger (Hrsg.): *Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandsbild in Ungarn*. München, 1996.; Stanzel, Franz K. (Hrsg.): *Europäischer Völkeringel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg, 1999.

⁴³ I. Testen belül: 1) az egész testre vonatkozóan: a) termet b) öltözet c) eledel; 2) a nyelv természetére vonatkozóan: a) a beszédben jelenlévő jegyek b) a beszéd módjára vonatkozóan; II. Lelken belül: 1) értelem 2) akarat; III. indulatok. Gáti: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükséges voltát*, 4–11.

⁴⁴ Gáti: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükséges voltát*, 5.

ugyanaz látszik Decsynél is, aki ugyan elismeri, hogy „a’ Magyaroknak, Laplandusoknak, és Finlandusoknak [...] nyelve egyenlő”, a „szók módjában” való különbségek miatt mégsem megy messzebb egy valószínű párhuzam felállításánál a hangzás, írásmód és eredet tekintetében.⁴⁵ A tudományos kategorizáció és bizonyítás dinamikáját adó analogikus érvelés (hasonlóságok, azonosságok és különbségek regisztrálása)⁴⁶ számos, a nyelv művelés során előkerülő sztereotípiát erősített vagy éppen cáfolt meg. A korabeli grammatikákban például általánosan elfogadott megállapítás a magyar nyelv keleti eredete, ami nem másra, mint a nyelvek belső szerkezetének törvényszerűségeire és ezek összehasonlítására épült.⁴⁷ Gyarmathi Sámuel 1794-es grammatikájának „Előjáró-beszéd”-ében például húsz pontban sorolta fel azokat a nyelvtani (karakter)jegyeket, amelyek alapján a magyart „tökéletesebbnek” tartotta más népek nyelveinél.⁴⁸ De Verseghy Ferenc 1793-as munkája is külön fejezetet szánt (*A magyar mint keleti nyelv / Lingua hungarica, ut orientalis*)⁴⁹ a keleti originalitás tézisének erősítésére. Látnunk kell azonban, hogy a grammatika műfaja a nyelv művelés eme időszakában az originalitás tisztázása mellett legfeljebb a nyelvi kategóriarendszerek kidolgozását és egy-két nyelvpolitikai feladat kidolgozására lehetett alkalmas.⁵⁰ Verseghy tehát, miközben egy későbbi könyvében hasonló módon még a nyelvtanításban teret nyitó latinítás ellen küzdött,⁵¹ kínosan ügyelt arra, hogy a magyar nyelv szellemének álta-

⁴⁵ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 44.

⁴⁶ Békés Vera egy korábbi tanulmányában hasonló mintákat talált a göttingeni tudományos program módszertani jellegzetességeinek vizsgálata során. Így a tipológiai megközelítést (amely egy „sokjellemzős” rendszerleírást jelentett), a ’közös affinitásszférát’ (a kémia, a nyelvtudomány és a természetjog területéről, vagyis, hogy a dolgok nem vizsgálhatók egymástól mereven elkülönítve) és a (diszkontinuus) stadiális szemléletet (utóbbi esetben a fejlődés nem szükségszerűen egyenes irányú vagy folytonos). Lásd: Békés Vera: *A kutatóegyetem prototípusa: A XVIII. századi Göttingeni egyetem*. In: Tóth Tamás (szerk.): *Az európai egyetem funkcióváltozásai. Felsőoktatás-történeti tanulmányok*. Budapest, 2001. 86–88. Tudománytörténeti paradigmaként való konceptualizáláshoz lásd: Békés Vera: *A göttingai paradigma*. In: Gurka Dezső (szerk.): *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Budapest, 2010.; Behrisch, Lars: *Vermessen, Zählen, Berechnen des Raums im 18. Jahrhundert*. In: *Vermessen, Zählen, Berechnen: Die politische Ordnung des Raums im 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, 2006. 7–27.

⁴⁷ Bíró Ferenc szerint ennek a kijelentésnek a forrása Leibniz 1710-es *Brevis designatio*-ja. Bíró: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, id. mű.

⁴⁸ Gyarmathi Sámuel: *Okoskodva tanito magyar nyelvmester melly iratott Gyarmathi Sámuel N. Hunyad Vármegye Orvos által I.* Kolozsvár, 1794. VII–XI.

⁴⁹ Verseghy Ferenc: *Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe, amely Adelung rendszere, nemkülönböztetve a keleti nyelvek szelleme, valamint a tiszai és az erdélyi nyelvjárás alapján készült*. Ford. Hegyi Balázs. Szolnok, 1999. 35–58.

⁵⁰ Vö. Békés Vera: *Tudományelméleti és nyelvfiziológiai elképzelések a magyar nyelvújítási mozgalomban 1818 és 1874 között*. Budapest, 1985.; Csetri Lajos: *A magyar nyelvújítás kora irodalom-szemléletének nyelvfiziológiai alapjairól*. In: Szauder József – Tarnai Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok*. Budapest, 1974. 243–253.; *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalom-szemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Budapest, 1990.

⁵¹ Ez a pozíció politikai érvként jelen volt már a kilencvenes évek röpiratirodalmában. Verseghy Ferenc: *Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány, melyben a’ Hazai Nyelvnek sikeres okokra épített Regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztetnek. A’ Magyar Nemzeti Oskolák’ számára*. Buda, 1818. IV–V.; vö. Soós István: *II. József nyelvrendelete és a „hivatalos Magyarország”*. In: Bíró (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, 261–301.

lános törvényszerűségeit keretbe foglalja.⁵² Nála a fent említett „analógia” egyébként csak a nyelvi rokonságot és tökéletességet igazoló „harmadik hatalom”. Ahhoz ugyanis, hogy egy nyelv a tökéletesség magasabb fokára léphessen, szükséges volt még, hogy az „etimológia” (*etymologiae*), a „szokás” (*consuetudinem*) és a „jóhangzás” (*euphoniae*) törvényeinek is megfeleljen.⁵³

Mint láttuk tehát, a nyelv művelés kezdeti időszakának diskurzusaiban a nyelvnek a 19. századot megelőlegező „nemzeti” jelentősége koránt sem kezelhető automatizmusként, ha tekintettel vagyunk a nyelvi és nemzeti (politikai) karakterizációk tágas szemantikai tartományára. Decsy könyve ebben a sűrű fogalmi mezőben azért lehetett jó példa egy tudományos érveket használó karakterológiai probléma bemutatására, mert megközelítéséből fakadón kikerülte a korabeli politikai röpirattirodalom „nemzeties” túlzásait. Ezekben az alkalmi nyomtatványokban ugyanis a nyelv felhasználása ténylegesen utalhatott a nemesi nemzet politikai identifikációját igazoló karakterjegyek kiszélesítésére is. A tudományos analízis másik fő forrását jelentő grammatikák tipológiáinak elterjedése előtt tornyosuló akadályok pedig a nyomtatott nyilvánosság ideológiai (olvasói) igényeiből fakadtak. Decsyék esetében ez az átvétel már csak azért sem lehetett magától értetődő (habár a nyelv jellemzői kapcsán számos tudományos érv és sztereotípiát talál egykor egymásra), mert szövegeik (Gáti Istvánéval, Vedres Istvánéval és Báróczy Sándoréval egyetemben) a Hadi és Más Nevezetes Történetek 1790. március 2-i pályázatával hozhatók kapcsolatba.⁵⁴ Ebben a pályázati kiírásban a pályázók a következő három politikailag is releváns kérdésre keresték a választ: 1. „Mitsoda ereje vagy az anyai nyelvnek a' Nemzet természeti tulajdonságának (Nationalis Character) fenn-tartására?"; 2. „Mennyire segíti a' Nemzet valóságos boldogulását, az anyai Nyelv gyarapodása; és ellenben mennyire hátráltattya azt, valamely idegenért való el mellőzése?"; 3. „Mennyire szükséges a' Magyar Nemzetnek a' Deák nyelvnek tudása?”⁵⁵

Tanulmányként leszögezhetjük, hogy a „karakter” fogalom tapasztalati tere az 1790-es évek elején még biztosan nem mutat olyan szemantikai átstrukturálódást, amely újszerű módon prognosztizálta volna a premodern közösségfogalmak revízióját. A „karakter”, „nyelvi karakter” és „nemzeti karakter” fogalmaktól ugyanis ebben az időben a közösségi sztereotípiákból és tudományos leírásokból egyaránt építkező összefüggések (különbségek, hasonlóságok, azonosságok) és analogikus magyarázatok rendszerbe foglalását, elrendezését várták. A „*natio*” szó tehát alapvetően a „*nobilitas*” társadalmi struktúrájában betöltött politikai pozíciókat jelentette meg, miközben főleg az értelmiség köreiben elterjedtebb volt

⁵² Az ezzel a témával foglalkozó természetfilozófiai érveket egy külön kötetben jelenteti meg. Vö. Verseggy Ferenc: *A' Filozofjának Talpigazságira épített felelet a' Nemzeti Muzéum' nevében a' Magyar Nyelv iránt tett, 's az 1818. esztendőben, Bőjt havának 7dik napján a' Hazai Tudósításokba iktatott Kérdésekre, melly értekezés gyanánt is szolgál egyszersmind a' nyelv művelésnek mivoltárul és akadályairul*. Buda, 1818.

⁵³ Verseggy: *Magyar Grammatika*, 71. Ettől részben eltér a rokonság kritériuma. Azaz rokon egy nyelv, ha „a szóképzés és szóragozás rendszere, valamint végül a beszéd szerkesztésének módja általában véve csaknem hasonló”. Verseggy e szabály alkalmazás révén mondhatja azt a kor számos más „philologusával” egyetemben, hogy a magyarhoz a legközelebb a héber áll. Verseggy: *Magyar Grammatika*, 43–46.

⁵⁴ Bíró: *A legnagyobb pennaháború*, 59.

⁵⁵ Kókay György: *Bessenyei, Rát és Révai útján: Görögék az irodalmi és tudományos élet megszerzéséért és az akadémiai program megvalósításáért*. In: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Budapest, 1970. 354.

a területiség elvének megfelelő „nép”, „*populus*” általánosabb jelentése.⁵⁶ A kifelé és befelé egyaránt működő identifikációk pedig a politikai nyilvánosság színpadán a múlt- és jövőorientált elvárásoknak egyaránt teret nyitottak. Hogy miért, arról kicsit később esik szó.

Fontos ugyanakkor rögzíteni, hogy a „karakter” fogalom szemantikai hátterében mindig az összehasonlítás és az adatokat sokszor meglepő rugalmassággal kezelő gondolkodásmód működött. Ez két dolgot is jelentett. Mint minden tudományos eszköztár esetében, a karakterizációkat alkotó elemek variabilitása meglehetősen nagy, így érzékenyen képesek visszatükrözni az egyéni nyelvhasználatokat, intenciókat. Másrészt mindig egy vonatkoztatási keretben nyerik el értelmüket. Vagyis a legalapvetőbb karakterjegyeknek, de az ezeket stabilizáló „törvényeknek” vagy strukturális összefüggéseknek is csak akkor van értelme, ha a mihez viszonyítás végett megbízható ismerettel rendelkezünk a többi „változóról”, karakterjegről. A korabeli elképzelt olvasó tehát Gáti Istvánnak a magyarok általános természetére vonatkozó megjegyzésének („köptzősök”) vonatkoztatási keretét akkor tekinthette érvényesnek, ha a szerző rögtön informálta arról, hogy viszont az oroszok „vékonyok”, a németek „közép szerűek és tsontosak”, míg az olasz „magas szál és nagy a képük”.⁵⁷ De jó példa lehet erre a németiség megítélésének korabeli váltakozása a forráskorpuszban, akiket hol a magyar nyelvet megrontó hatalomként, hol a nyelvi fejlődés kívánatos polcán elhelyezkedő példaként emlegetnek.⁵⁸ A fogalmi háló nyitottsága és rugalmassága tehát sokkal inkább a rendszerszerű magyarázatok és kategorizációk reflexivitását, mintsem egy feltételes *ex ante* etnokulturális identifikáció jelenlétét igazolja.⁵⁹ Ennek nyomán a következőkben az eszmétörténetből jól ismert jelenségről lesz szó, amelynek fő dilemmája a népek összehasonlítása, valamint a fejlődési és hanyatlási közösségmodellek kiértékelése.⁶⁰

Társadalom, összehasonlítás, fejlődés

A magyar nyelvkaraktisztikákban megfogalmazott két leggyakoribb törekvés a korban, hogy a nyelv fejlődését immáron társadalmi méretekben tegyék leírhatóvá, ezen keresztül pedig elősegítsék a közjó megvalósulását. Ez utóbbira a kortársak számára több megközelítés is rendelkezésre állt. Elviekben tehát a társadalom fejlődésének problémája a skót moralistáktól kölcsönzött stádiumelmélet, a német kulturtranszferekben felerősödő göttingeni

⁵⁶ Szűcs Jenő: *Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat*. In: A magyar nemzet tudat kialakulása. Budapest, 1970. 334–340. Vö. Csetri Lajos: *A magyar nemzettudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében*. In: Amathus. Válogatott tanulmányok II. Budapest, 2007. 228–247.

⁵⁷ Gáti: *magyar nyelvnek a' magyar hazában való szükséges voltát*, 5.

⁵⁸ Kiváltképp igaz ez Decsyre, aki könyvében több helyütt a nyelv fejlődésének példái közé emeli a német nyelv állapotát. Ezzel párhuzamosan a magyar karakterre leselkedő legkomolyabb veszélyek egyikének az idegen szokások átvételét és a „hazai” svábság kártékony hatását tartja. Lásd: Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 65–67., 137. Mint azt azonban Roberto Romani megjegyzi, itt szó sincs még a modern nacionalista beszédmódokra jellemző xenophóbia esetéről. Lásd: Romani: *National Character and Public Spirit*, 2. Az autosztereotípiákból építkező karakterológiában ugyanis a pozitív és negatív karakterjegyek sokszor egymás mellett kaptak szerepet, miközben eltérő kulturális vagy politikai kontextusokra vonatkoztak. Decsynél ez a két jellemző, mint azt látni fogjuk, a nemzetek egymás melletti versengésére épülő fejlődéstörténeti ív felől nyer értelmet. Vagyis Decsy ezzel nem állított többet, mint hogy a német nyelv ebben a versenyben magasabb polcon áll, miközben a hazai körülmények közepette nagyban visszavetette a magyar nyelv fejlődésének lehetőségét.

⁵⁹ Vö. Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 239.

⁶⁰ A probléma irodalomtörténeti alkalmazásáról lásd: Fried István: *A magyar komparatistika előtörténete*. Irodalomtörténeti Közlemények, XCI–XCII. évf. (1987–1988) 4. sz. 454–461.

Universal- und Weltgeschichte rendszer, az angolszász shaftesburiánus esztétika import ízléskategóriái, de akár a merkantilista és a fiziokrata modelleket kölcsönösen kombináló kameralista érvelés segítségével is leírható volt. Habár az alternatívák bőségéből és a politikai diskurzusok poliglott jellegéből fakadóan a legtöbb megközelítéshez lehetne magyar idézetet kötni, folytatva a megkezdett gondolatmenetet, a továbbiakban csak azokból a szövegekből fogok válogatni, amelyek „elvárásaikat” a nemzetkarakterológia szóhasználathoz igazították.

A probléma, amely lényegében már a Bécsben megjelenő *Hadi és Más Nevezetes Történetek* újság első két pályázati kérdésében is felvetődött, a társadalom és a nyelv fejlődésének metszéspontjában található komplex törvényszerűségek feltárására vonatkozott. Vagyis a válasz arra a kérdésre, hogy a nyelv miként segítheti elő a társadalom (nemzet) előrelépését az európai népek között kialakuló versenyben, korántsem volt magától értetődő. Az összefüggések feltárása érdekében elsőként a fogalmi eszköztár újraaktualizálásán túl szükségessé vált a fejlődési és hanyatlási tendenciákat befolyásolni képes cselekvési programok kidolgozása. Ezek a tervezetek általában a korszak két leggyakoribb politikai érvrendszerének, a republikanizmus és a csinosodás fogalmi készletének segítségével fejezték ki megoldási javasolataikat.⁶¹ Az elsőre lehet jó példa Vedres István szövege, amelyben a fejlődéstörténeti horizont végpontját jelentő közboldogság állapota a dicső múlt újraértékelt erényképei közé került vissza. A republikánus toposzokból építkező karakterológiai leírás azonban a múlt rekonfigurált „polgárosodott” körülményeit emelte példaértékűvé.⁶² Vályi Andrásnak 1791. június 16-án elmondott ünnepi beszéde ezzel ellentétben a csinosodás érvelésével azt az állapotot idézte meg, amikor a nyelv „tsinosításának” (fejlődésének) feladatát már a jó ízlés és az ezt közvetítő szép tudományok („Ékesenszólás” és „Poézis”) elterjedése alapozta meg.⁶³ Vályi ugyanakkor ezzel ki is jelölte hallgatósága előtt a „nyelvművelés” ügyének kívánatos programját. A Pesti Egyetem tanárának állásfoglalása azért volt különös, mert a nyelv művelés érdekében éppen a (leíró) grammatikák hasznát illetően fogalmazott meg komoly elvi kritikát.⁶⁴ Vagyis, ahol Vályi különbséget, ott más nyelvészek

⁶¹ A republikanizmus és csinosodás nemzetközi irodalmához lásd: Pocock, J. G. A: *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton, 1975.; Hamphre-Monk, Ian: *From Virtue to Politness*. In: Gelderen, Martin van – Skinner, Quentin (eds.): *Republicanism: A Shared European Heritage*. Vol. 2. *The Values Of Republicanism in Early Modern Europe*. Cambridge, 2002. 85–105. Magyarul újabban: Bodrogi Ferenc Máté: *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve. Egy önreprezentáció diszkurzív háttere*. Debrecen, 2012.

⁶² „azok az Idők jönnek vissza, a’ mellyekben a’ Magyar’ Neve rettentő vólt egész Európában. De mind azon által úgy jönnek vissza, hogy a’ Vadságból Szelidség: az Üldözésből Emberszeretés: az Eggyügyűgységéből Tökéletesség származzék; és az a’ Félelem, melly egész Európá valaha reszketette: a’ Nemes Magyar Nemzetnek bámúlására, és tsudállására változzék.” Vedres István: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükséges voltát tárgyozó hazafui elmélkedések*. Béts, 1790. 61.

⁶³ „minél előbb szükséges az Ízlésnek jó eleve lett kiképzése, minden Ifjakban. Ez a’ legfőbb és a’ legszükségesebb eszköz az egész társaságos életben, minden mesterségekben, minden Tudományokban, és kiváltképen a’ Nyelvben. Az igaz illóságok’, és a’ szép megérzéseinek fogvatkozásiból származnak többnyire minden idétlen szülemények, mind az erköltsi, mind a’ tudós, mind a’ társasági világban. [...] a’ józan okokon épült igaz ízlése kerülteti el velünk nagy részét a Nyelvbéli hibáknak, a’ keménységeket, az alacsony és a’ nemtelen szóllások’ módgyait, ’ homályos vagy összevart darabos egybekapcsolásokat ’s a’ t.” Vályi András: *A’ magyar nyelvnek hathatosságáról mondott beszéd*. Pest, 1791. 14

⁶⁴ Mint írja: „Nem is neveli tsupán a’ Nyelvnek tanítása sem az észet, sem az erköltsi tökéletességet, (virtus) sem az Ízlést; nem találtaik abban olyan igazság is, a’ melly nélkül vagy a’ erköltsi, vagy a’

kapcsolatot találtak. Az ész és szív kiművelésének pedagógiai programja, amely a „csinosodás” tudomány- és irodalomestményét közvetítette, és áldásos hatásai révén járult volna hozzá a társadalom nemesítéséhez, nem feltétlen kellett, hogy ellenfélként kezelje a korabeli „nyelvtanító” irodalmat. Ez utóbbira lehet jó példa Verseghy Ferenc, aki az 1793-as *„Bevezetését”* követően az 1818-ban megjelenő, *„Grammatika”* című művében összekötötte a két fajta érvelést, az előszóban pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy „a’ valóságos nemzeti csinosodás, avagy kultúra, nem a’ hiú ragyogást, nem a’ pazarló luxust, nem a’ minden egyebet láb alá tapodó bérkérkedést, hanem egyedül csak az észet, és a’ szívet ügyeli”.⁶⁵ A különbség a két érvelés között az volt, hogy ami Vályi esetében a nyelv független kiemelkedésének és társadalmi szerepének megerősítését jelentette a nyilvánosság szemében, az Versegynél a nyelv saját, önnemesítő karakterisztikájává alakult át.⁶⁶

A meginduló nyelvművelési diskurzusok másik fontos kérdése a nyelv polírozását, csiszolódását segítő és akadályozó összefüggések feltárása körül csúcsondott ki. A lehetséges válaszkísérleteket leggyakrabban olyan „komparatív” leírások foglalták össze, mint amilyen Decsy Sámuel vagy Teleki László könyvei voltak. A magyar nyelv problémája azonban már a diagnózis megállapításánál kezdődött, mivel „fejletlen” karakteréből fakadóan több oldalról is komoly veszély leselkedett rá. A nyelv társadalomjobbító hatásával kapcsolatos elvárásokból ugyanis nem csupán a „csiszoltabb stádium” vagy a „magasabb polc”, hanem amint azt korábban említettük, a „nyelv-” vagy „karaktervesztés” lehetősége is levezethető volt.⁶⁷ A legismertebb forgatókönyvek egyike – sok esetben éppen Montesquieu könyvéhez kötődően⁶⁸ – az idegen hatásra karakterét veszített, nyelvével együtt visszaeső politikai nemzet rémképe volt. Az összefüggés, amelyre ez a scenárió támaszkodott, a republikánus helyzetértékelésekből és a kor időszemléletéből egyaránt építkező, kétoldalú folyamat ábrázolását tette lehetővé. Az első megközelítésben egy paradigmatisz szabályról avagy általános elfogadott törvényszerűségről volt szó, amely a nyelvnek az érzékeny irányítói szerepét tulajdonította a társadalom fejlődésének történetében. Mint azt Vedres István kiemelte, „a’ Nyelvek Természetének Hasonlatosságát követi a’ Nemzetek polgári Állapottjának nivólta”.⁶⁹ A folyamat másik oldalát pedig az a régi–új perspektíva fejezte ki, amikor a nyelvek segítségével hirtelen leírhatóvá, összehasonlíthatóvá vált a népek metamorfózisának, felemelkedésének és bukásának körkörös története. A nyelvek és közösségek fejlődésének történetét stádiumokban és epochákban szemlélő kortárs megfigyelők számára az új

---

bóltsekedő, vagy az esztetikabéli igazságokat érzeni, annyival inkább feltalálni ne lehetene [...] Illyen keves béhatása lévén a’ Nyelvtanításnak a’ Nemzeti Nyelvművelésre, szembetűnőképpen kitétszik, hogy a’ Nyelvnek művelése, nem csak felállhat a’ Nyelvtanító könyv nélkül, hanem hathatós mértékben is virágozhat.” Vályi: *A’ magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd*, 12–13.

⁶⁵ Verseghy: *Magyar Grammatika*, 3.

⁶⁶ „4. §. Hogy a’ nyelv, a’ csinosítás egyetlen egy eszköze, az észet oktathassa, ’s a’ szívet megnevesithesse, két fő tulajdonssággal kell szükségképpen bírnia, mellyeknek egyike a’ értelmesség, a’ másik pedig az érzékenység. A’ nyelvnek értelmességére ügyel a’ Szónyomozás (Etymologia), és a’ Szókötés (Syntaxis); érzékenységére pedig az Érzéstudomány (Aesthetica) ’s az erre épített Ékeszólásnak, (Rhetorica) és Költésnek (Poëtica) szép mesterségei.” Id. mű, 4.

⁶⁷ A nemzethalál, karaktervesztés problémája Batsányi, Csokonai és Berzsényi példáján lásd: Bíró: *A nemzethalál árnya*, 67–73., 84–89., 118–122., 212–214. A kor egyik anekdotikus példája pont a cseh karakter- és nyelvvesztés. Vö. Gáti: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükséges voltát*, 26–27.

⁶⁸ Vö. Richter: *The comparative study of regimes*, 151–159.; Vedres: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában*, 52.

⁶⁹ Vedres: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában*, 53.

összefüggések további tanulságok levonását tették lehetővé. Így többek között elméletileg is elképzelhetővé vált akár a fennálló (politikai) identifikációk kiforgatása. Vedres István egy ilyen metamorfózisra utalt, amikor azt írta, hogy „A’ Görög Nyelvvel, a’ Görög Kényesség és Rátartás is el veszett, és tsűfűl által változott egy Török Durvaságra: valamint szintén a’ Római Méltóságból a’ Deák Nyelv Veszedelmével és Elváltoztatásával egy fertelmes Olasz Puhaság származott. [...] tehát nem teszi a’ Magyarat Magyarrá Hazája, ’s lakó földje; hanem Nyelve és Természete.”⁷⁰

A nyelvi karakter elvesztésének (és a nyelv fejletlenségének) általános veszélye a kortárs szemléletben a múlt és a jelen eseményeinek jól áttekinthető elrendezésévé állt össze, amely a történettudomány gyúrt készre.⁷¹ A más nemzetek tudáskincséből, tapasztalataiból és tragédiáiból építkező összehasonlító narratív elbeszélések egy tanulságokban bővelkedő „történeti példatárrá” kovácsolódtak össze.⁷² Ebből a „példatárból” szemezgetett Decsy Sámuel is a *Pannóniai Fénikszben*. De ennek hatását lehet felfedezni a kilencvenes évek hírlapirodalmának hasábjain, ahol az információ sok esetben a pártos aktuálpolitikai áthallásokkal együtt került tálalásra. Decsynél a belga nyelv egy helyütt mint „megromlott német nyelv” jelent meg, míg szerinte „a’ Norvégiai nyelv nagyon meg – zavarodott a’ Dániai nyelvvel, miólta Norvégia a’ Danusok birtokába esett”.⁷³ Pozitív példaként a francia, az angol és a német példákhoz hasonlította a magyar nyelv helyzetét.⁷⁴

A nyelv mint karakterjegy ebben az időben még nem a koncepciózus nemzetté válás történetfilozófiai feladata előtt nyitotta meg a fejlődés lehetőségét,⁷⁵ hanem mint az egyik komponens a sok közül a társadalmi és erkölcsi nemesedés dimenziójában tette értelmezhetővé a közboldogság elérésének lehetőségét. A nemzeti karakter elvárás- és eszmetörténeti horizontján a kor politikai gondolkodását meghatározó *concordia* és *harmonia* ideálja csak akkor volt elérhető cél, ha a kitűzött fejlődési irány és a jelen állapota megfeleltethetőnek tűnt az adott közösség belső természetét jellemző karakterjegyekkel. A belső és külső folyamatok felismerése, értelmezése és elválasztása tehát szintén megkerülhetetlen részét képezte a kortárs szellemi és kulturális tapasztalatcserének. A külföld példája, illetve az

⁷⁰ Gáti: *A’ magyar nyelvnek a’ magyar hazában való szükséges voltát*, id. mű.

⁷¹ A korabeli történetíráshoz lásd: Erős Vilmos: *A XVI–XVIII. századi történetírás (I.)*. Világosság, 50. évf. (2009) 2. sz. 111–125.; *A XVI–XVIII. századi történetírás (II.)*. Világosság, 50. évf. 3. sz. 127–137.; Kontler László: *Hume, a történetíró*. Magyar Filozófiai Szemle, 56. évf. (2012) 1. sz. 26–42.; Mason, Haydn: *Optimism, progress, and philosophical history*. In: Goldie, Mark – Wokler, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge, 2006. 195–217.; Penke Olga: *Filozófikus világtörténetek és történetfilozófiák. A francia és a magyar felvilágosodás*. Budapest, 2000.

⁷² Ennek a tudástranszfernek egyik kiemelt képviselője a korban August Ludwig Schlözer és az ő híres politikai szemináriuma, ahol a kor széles forrásbázisa az elemzés részét képezte. Kalendáriumok, útleírások, újságok és folyóiratok, tudományos munkák (politika, gazdaság, statisztika, földrajz, történelem, jog). A göttingeni paradigma intézményi háttéréhez lásd: Békés: *A kutatóegyetem prototípusa*, id. mű.

⁷³ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 23., 24.

⁷⁴ „Amiólta Richelieu Kárdinál a’ Frantzia tudós Társaságot felállította, azólta szembe ötlhetőképen kezdtek ottan a’ tudományok és mesterségek virágozni.” Míg „Anglia boldogságának ideje Baco Verulamustól kezdődik”, addig „Mihelyt Thomasi Christián á’ Hálai fő-iskolában nemet nyelven kezdette a’ tudományokat tanítani, mingyárt szemlátomást nevedett Prussia, ’s annyira előment, hogy mind a’ polgári, mind a’ hadi dolgokban tanító mesterévé lett Európának. Mí pedig éppen akkor lettünk anyai nyelvünkhöz leg-hidegebbek, a’ midőn más nemzetek nyelveiknek mivelése által, a’ ditsőségnek leg-felsőbb póltzára ültek;” Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 84.

⁷⁵ Vö. Debreczeni: *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*, 86–87.

idegen szokások és gyakorlatok tükrében a kérdés úgy vetődött fel, hogy mennyiben szolgálja vagy akadályozza a nyelv és a nemzet előrehaladását a különböző erkölcsi, nyelvi és kulturális kategóriák meghonosítása.⁷⁶ Habár a helyzetértékelést tekintve a magyar értelmiség nagy része erre a kihívásra ösztönös konzervativizmusának kimutatásával reagált,⁷⁷ vagyis elfogadható magyarázatnak tűnt számukra a magyar nyelv fejletlenségének okaként az idegen erkölcsök és szokások torzító hatása,⁷⁸ alapvetően mégis a kulturális recepció („tanulás és adaptáció”) eltérő szintű és minőségű kontrolált támogatásában látták a kivetető utat.⁷⁹ Decsy esetében például a jó irányba tett határozott lépés esetén, minden hátrálható tényező ellenére, elképzelhetőnek tűnt a magyar nyelv magasabb szinten való kiművelése, ezzel pedig a nemzet hírnevének öregbítése.⁸⁰

Magyar viszonylatban a nyelv felemelkedése előtt azonban volt még egy akadály, amelyet a kilencvenes évek politikai röpiratirodalma is hevesen tematizált, jelentősége mégis alulmaradt más, a nyilvánosságot erősebben megosztó vitákkal szemben. Mint arról korábban esett már szó, a latin nyelv ellen felhozható érvek akár a kor nyelvtankönyveiből is kiolvashatók lettek volna.⁸¹ Hogy ez végül nem így történt, a latin nyelv megtartása, illetve eltörlése körüli ideológiai felhangoknak is betudható volt. Még a pragmatikusabb véleményen levő szerzők esetében is gyakran megtörtént, hogy a viták a magyarországi sajtó- és cenzúraügylek, illetve az oktatás helyzete mellett az eltörölt jezsuita rend egykori prominenseinek társadalmi pozícióiról szóltak. A latin nyelv megtartása ellen állást foglaló Bécsi Magyar Társaság köre (többek között Decsy is)⁸² azonban abban egyetértett, hogy hosszú távon a latin nem szolgálhatja a magyar nyelv fejlődését,⁸³ végleges eltörlése mégis sokak

⁷⁶ Trencsényi: *A nép lelke*, 43., 79.

⁷⁷ Szűcs: *Történeti „eredet”-kérdések és nemzeti tudat*, id. mű.

⁷⁸ Ez az elem Decsy diagnózisában is meghatározó súllyal volt jelen.

⁷⁹ A probléma összetettsége nem teszi lehetővé az akár csak érintőleges kifejtést sem. Címzavakban mégis érdemes utalni a nyelv terminológiai gazdagítását előirányzó állásfoglalásokra, amelyek hol a fordítás vagy az önálló művek, hol a szélesebb olvasóközönséget vagy a műveltebb rétegeket megcélzó minőségi irodalom mellett tették le voksukat. Ugyanez a bináris logika érvényesült az ész kiművelését népszerűsítő tudományos vagy a lelket pallérozó egyéb szépirodalmi kategóriák találkozásánál, illetve a fordítás esetében. Utóbbihoz lásd: Gángó Gábor: *Hermeneutikai problémák a nemzeti kultúra receptivitásának és kreativitásának vizsgálatában*. In: Palló Gábor (szerk.): *Teremtő befogadás. Összefüggések, tanulságok*. Budapest, 2004. 41–55.; *Receptivitás és kreativitás változatai a magyar művelődéstörténetében*. In: Palló Gábor (szerk.): *Teremtő befogadás*, 56–83.; Kontler László: *Fordítás és összehasonlítás a kora újkori eszméletörténetben*. Helikon Irodalomtudományi Szemle, 55. évf. (2009) 1-2. sz. 142–182.; Kontler László: *Translations, Histories, Enlightenments: William Robertson In Germany, 1760–1795*. London, 2014.; Vincze Hannah Orsolya: *A kora újkori magyar fordítások tétjei*. Korall, 7. évf. (2006) 23. sz. 116–132.; Tolcsvai Nagy Gábor: *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. In: Palló Gábor (szerk.): *Teremtő befogadás*, 84–96.

⁸⁰ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 273–274.

⁸¹ Kókay György kutatásai azonban egyértelműen igazolták, hogy a kilencvenes évek nyelvi törekvéseinek nyilvánossága a meginduló hírlapirodalom tematikáihoz kötődött. Kókay: *Bessenyei, Rát és Révai útján*, 355.

⁸² Kókay: *Bessenyei, Rát és Révai útján*, 352–353. Lásd még: Almási Gábor: *Latin and the language question in Hungary (1700–1844): a survey of Hungarian secondary literature*. In: Franz M. Eybl (Hg.): *Nebenschauplätze: Ränder und Übergänge in Geschichte und Kultur des Aufklärungsjahrhunderts*. Bochum, 2014. 211–319.; Evans, Robert J. W.: *Frontiers and National Identities in Central-European History*. In: *Austria, Hungary, and the Habsburgs: essays on Central Europe, c. 1683–1867*. Oxford, 2006. 127.

⁸³ Szacsavay Sándor: *Hazaftak tüköre. Magyarok! A' ki jól köt, jól old*. Pest–Buda–Kassa, 1790.

szemében túl drasztikus lépésnek tűnt. A legtöbb vita tehát abból fakadt, hogy mely területeket kell megtisztítani a deák nyelv „veszedelmétől”. Erre a kérdésre pedig mind a problémák,⁸⁴ mind a lehetséges forгатókönyvek⁸⁵ tekintetében Decsy könyve adta az egyik legkomplexebb választ.

Javaslatában alapvetően a magyar nyelv „társadalmiasítása”, azaz a korabeli elvárásokat megismételve a nyelv lehető legszélesebb elterjesztése mellett foglalt állást. Ezzel a „reformmal” lényegében a korabeli Magyarország összes társadalmi szegmensét (tudományok, oktatás, igazgatás és hivatalvállalás, cenzúra, könyvkiadás, kereskedelem, mezőgazdaság, hadsereg, országgyűlés, társnemzetek) érintette volna. A könyv mondanivalója mégis inkább a problematizált szimptomák felől ragadható meg könnyebben. Decsy a magyar nyelv műveletlen karakterének és a latin nyelv oktatására elvesztegetett időnek tulajdonította, hogy „Erköltseink-is első darabosságában marad, melly miatt paraszt ’s goromba nemzetnek tartanak bennünket az idegenek, nem vágyódnak hozzánk jönni, és tudományban ’s mesterségekben való ismerettségét közinkbe hozni.”⁸⁶ Ahhoz tehát, hogy a nemzetek sorába a magyar előrébb léphessen, a nyelv dinamizáló erejét kihasználva három további területen volt még szükség nagy előrelépésre: a tudományok, a szép és hasznos mesterségek és a kereskedelem, amelyeknek a szerző (legalábbis elméletben) egyenlő jelentőséget tulajdonított. A helyenként valóban a csinosodás terminológiáját idéző szöveg⁸⁷ azonban sokkal inkább a fejlődési tényezők rendszerbefoglalását végezte el, mint a koncepció egyenletes kifejtését. Decsy például a legkevesebbet a szép és hasznos mesterségek leírásával és hasznával foglalkozott, míg a legtöbbet egyértelműen a hozzá közelebb álló tudományok magyarországi helyzetéről írt. Különösen igaz ez a Magyar Tudós Társaság felállításával kapcsolatos javaslatára, amelynek a történeti előképei között az 1634-ben alapított Francia

⁸⁴ Amíg a nyelv „miveletlenségének” okait 8 rendre osztotta föl („1. Hazánknak Török szolgálatban való létele; 2. Idegen nemzetből származott fejedelmeink; 3. a’ nállunk le-telepedett Sváb új lakosok; 4. mi magunk, idegen való lakásunk miatt; 5. idegen nemzetből származott asszonyokkal való öszve házasodásunk; 6. a’ magyar nemes asszonyok: a) Idegen élet módjának követése által; b) Idegen köntösben való öltözeteink; c) Idegen nyelvekkel való élesek által; d) Idegen férfiakkal való társalkodások és öszve házasodások által; 7. A’ tudományoknak iskoláinkban deák nyelve való tanítása; 8. a’ nemelly könyvárosoknak és könyvkötőknek nagy fősvénysége”), addig a „haza szegénységének” okainál 4 elemet („1. a’ földmivelés mesterségének, gazdaságnak és majorkodásnak nem-értése; 2. nemes indúlatú nemzetünknek irigyei; 3. Talentomainknak, a’ szép mesterségeknek, és a’ kereskedés kútfejének meg-fojtatása; 4. a’ vallásbeli nagy gyűlölség”), a nyelv műveletlenségének hatásánál pedig 3 területet említ („a) A’ tudományokra nézve; b) A’ szép és hasznos mesterségekre nézve; c) A’ kereskedésre nézve”).

⁸⁵ A megoldási javaslatok között is 8 elemet szerepeltet: („1. egy Magyar Tudós Társaság – hasznos következesei pedig: a) A’ magyar nyelvre; b) A’ tudományokra nézve; c) A’ szép és hasznos mesterségekre nézve; d) A’ gazdálkodásra nézve; e) Az egyházi és polgári igazgatásra nézve); 2. egy jó magyar szótárnak, és nyelv-tanító könyvnek készítése; 3. A’ gondolkodásban írásban és nyomtatásban való tellyes szabadság; 4. A’ jó magyar könyv’ kinyomtatásának meg-könnyítése; 5 A’ tudós vetélkedések; 6. Mindenféle tudományoknak magyar nyelvenvaló tanítása, nem tsak az alsó, hanem a’ felsőbb-iskolákban-is; 7. nemtsak a’ polgári, hanem törvényes székekben való bévitetése-is; 8. a’ Magyar Commerciumnak fel-állítása”). Utóbbi esetében (a kereskedésnél) pedig egy hármas hasznot említ („1. Gabonainknak, borainknak, ’s barmainknak más nemzetekkel való közölhetése; 2. az Industrianak fel-ébredése; 3. nemzeti nyelvünknek pallérozódása”).

⁸⁶ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 123.

⁸⁷ Szilágyi Márton: *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen, 1998. 411.; Takáts: *Politikai nyelvek a „nemzeti hagyományok”-ban*, 1088.

Akadémia is szerepelt.⁸⁸ A szervezeti kérdések vagy a hasznosnak tekinthető diszciplínák kapcsán azonban már a német tapasztalatokra épített, amelyekről a Berlint érintő peregrinációs időszak során, valamint a Berliini Királyi Tudós Társaság előadásai alkalmával szerezhett tudomást.⁸⁹ Esetében tehát a komplex helyzetértékelés mögött a tudományok és a magyar nyelv kapcsolatának megfogalmazása húzódott meg.

Második érvem elsősorban arra vonatkozott, hogy a 18. század végének nyelvkarakterológiai diskurzusaiban a tudományos meggyőződések, társadalompolitikai célok és horizontok összerosódása általános tendencia, miközben az ország „modernizációjának” ügye a legfontosabb kérdések között szerepel. A nyelv- és nemzetkarakterológiai definíciók összekötése a társadalom fejlődését, kiművelését elősegítő kulturális programokkal részben a német nyelvfilozófiai viták transzferhatását tükrözte.⁹⁰ A göttingeni tudományok, illetve a csinosodás és a republikánus érvrendszereinek szerepe ebben a diskurzusban pedig akkor sem lebecsülendő, ha az esetek többségében „csak” a már létező ideológiai formációk leírását vagy újrafogalmazását szolgálták.⁹¹ A nyelv és nemzeti karakter definíciójához kötődő, széles elváráshorizont vázlatos ismertetését követően most azt a tudománytörténeti kontextust veszem figyelembe, amely a nemzeti karakter fogalom szemantikai hátterét adta, és amelynek fő problémája ebben az időben az ember és a közösség viszonya.

Ember és társadalom antropológiája a 18. század végén

Az eddigi kérdések mellett szükséges kitérni még azon kontextus vizsgálatára, amelyben a fogalmi mozgások a 18. század derekától kezdve fokozatosan az ember és közösség újrafogalmazását vetítették maguk elé. Mint azt az eddigiek során igyekeztem érzékeltetni, aligha kérdőjelezhető meg, hogy a kilencvenes évek nyelvi ébredésének szószólói – számukra természetes módon – összekapcsolták egymással a nyelvkarakterológiák és az emberiség tökéletesedésének problémáit. A kérdés csupán az, hogy a nemzeti karakterológiából kiindulva

⁸⁸ A XIII. Lajos francia király idején Richelieu főminisztersége alatt alapított intézmény feladatai közé tartozott a francia államnyelv kialakítása és védelme, valamint egy értelmező szótár elkészítése. Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 128–142. Vö. Zvara Edina: *Révai Miklós tudóstársaság-tervezetének újabb kézírata a kismartoni Esterházy-könyvtárban*. Irodalomtudományi Közlemények, 117. évf. (2013) 5 sz. 600–609.

⁸⁹ Vö. Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 53, 128–171. Decsy egyébként még egy fontos dologban érvelt a tudományok kiemelt szerepe mellett. Ez leginkább abból látszik, hogy a kritikai megjegyzései alól egyedül a magyar tudósok teljesítményeit emelte ki, akiket szerinte nem lehet azzal vádolni, hogy „a’ mit irtak, és fordítottak, az, vagy vig és szomorú játék, vagy mese, vagy rövid historiátka, vagy föld irás, vagy más ehez hasonló könnyű tudomány volt.” I. m. 113.

⁹⁰ A transzfer fogalomhoz lásd: Lüsebrink, Hans-Jürgen: *Conceptual History and Conceptual Transfer: The Case of 'Nation' in Revolutionary France and Germany*. In: Hampsher-Monk, Iain – Tilmans, Karin – van Vree, Frank (ed.): *History of Concepts: Comparative Perspectives*. Amsterdam, 1998. 115–128.; Lüsebrink, Hans-Jürgen – Reichart, Rolf (Hg.): *Kulturtransfer im Epochenbruch: Frankreich-Deutschland 1770 bis 1815*. Leipzig, 1997. A német felvilágosodás hatásához lásd: Sashegyi Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*. Budapest, 1938. A német nyelvfilozófiai diskurzusok recepciójához: Aarslef, Hans: *Philosophy of Language*. In: Haakonssen, Knud (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*. Cambridge, 2006. 451–495.; Csetri: *A magyar nyelvújítás kora*, i m.; Ricken, Ulrich: *Linguistics, Anthropology and Philosophy in the French Enlightenment. Language Theory and Ideology*. Transl. from the German by Robert E. Norton. London – New York, 1994.

⁹¹ Ehhez nagyon hasonló konklúzióra jut Takáts. Takáts József: *A csinosodás politikai nyelve*. In: Fazakas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc (szerk.): „Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Debrecen, 2013. 159.

ez miként volt számukra elgondolható a későfelvilágosodás tudományos paradigmájában. A továbbiakban ennek a paradigmának azon aspektusairól esik szó, amelyek a kor sokszólamú „ember tudományainak” eredményeit felhasználva a társadalom újraértelmezésének előkészítéséhez járultak hozzá. A sokszólamúság a kutatásban gyakran az eltérő kulturális és történeti hagyományokból építkező megközelítések kérdésfeltevésében is érezteti a hatását. A szakirodalomban szokás még antropológiáról, politikai teológiáról, irodalomtörténetről, illetve (politikai) filozófia- és eszmetörténetről beszélni. Könnyen belátható, hogy a más és más módon interpretált kérdésfeltevések közös nevezőre hozása lehetetlen vállalkozás, a kérdést ezért függőben hagyva a szövegek relációjában kísérlem meg értelmezni a problémát. A közösség és az egyén teoretikus és tudományos megalapozásán a különböző diskurzushagyományok függvényében pedig végig ugyanazt a jelenséget fogom érteni. Ez pedig egy permanens érdeklődés az ember(iség) karakterének megismerhetősége és kiművelése iránt.

Ez a karakter a korábbi századok „modernitás-vitái” felől nézve nagyon is kortárs jelenség még a 18. század második felében. Habár az antropológiai megalapozású politika- és közösségelméletek története valójában már a reformációtól kezdetét vette,⁹² a nép és nemzeti karakterrel kapcsolatos episztemológiai kérdésfeltevésnek nagyjából csak a 18. század közepétől van értelme.⁹³ Az összkép azonban itt is összetett. Miközben az „ismeretelmélet” (és az ennek keretét adó „emberi természet”) tárgyalása ekkor még a filozófián belül főleg a metafizika és a logika aldiszciplínái között kapott helyett,⁹⁴ a megismerés az arisztotelészi paradigma alapjainak köszönhetően a természet és emberi közösség relációjában nyerte el értelmét.⁹⁵ A (praktikus) filozófiában (teológiába oltott metafizika⁹⁶) tehát a natura és törvényszerűségeinek felismerése, illetve átültetése a szerződéses (politikai és polgári) viszonyokra a század első felében még a közös isteni terv részeként nyerte el értelmét. Változást

⁹² Lásd Mester Béla gondolatébresztő könyvét, ahol a locke-i életmű a kálvini reformáció kulcsfontosságú „adiaphora”-vitáit meghaladó kora újkori vallási antropológiai törekvések felől értelmeződik. Mester Béla: *Szabadságunk születése. A modern politikai közösség antropológiája Kálvin Jánostól John Locke-ig*. Budapest, 2010. 115. Összefoglaló jelleggel lásd: Mester Béla: *Az ételek szabadságától a szerződés szabadságáig. A politikai közösség antropológiai feltételei Kálvin Jánostól John Locke-ig*. In: Boros Gábor (szerk.): *Politikai teológia – történeti perspektívában. Filozófia, politika, teológia a XVII–XVIII. században*. Csömör, 2006. 299–312.

⁹³ A század „episztemológiai” paradigmaváltásához lásd: Gierl, Martin: *Compilation and Production of Knowledge in the Early German Enlightenment*. In: Bödeker, Hans Erich – Reill, Peter Hanns – Schlumbohm, Jürgen (Hrsg.): *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*. Göttingen, 1999. 69–104.; Schlumbohm, Jürgen: *»Die edelste und nützlichste unter den Wissenschaften«: Praxis der Geburtshilfe als Grundlegung der Wissenschaft ca. 1750–1820*. In: Bödeker–Reill–Schlumbohm (Hrsg.): *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*, 275–297. A felvilágosodás „szócikk” kapcsán lásd: Vassányi Péter: *„Isten” és „ész” Locke teológiájában*. In: Boros Gábor (szerk.): *Politikai teológia – történeti perspektívában. Filozófia, politika, teológia a XVII–XVIII. században*. Csömör, 2006. 381–382.

⁹⁴ Haakonssen, Knud: *The History of Eighteenth-Century Philosophy: History or Philosophy?* In: Haakonssen, Knud (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*. Cambridge, 2006. 15.

⁹⁵ A gyakorlatban persze túl is nyúlt a bölcsélet nyújtotta határokon.

⁹⁶ Az ennek tudománytörténeti előzményét adó (Lessing és Pomponazzi között folytatott) „Pomponazzi-vita”-hoz lásd: Losonczi Péter: *Metafizika és apológia: Lessius és Descartes*. (Adalékok a karteziánus filozófiai teológiai aspektusairól folyó vitához). In: Boros Gábor (szerk.): *Politikai teológia – történeti perspektívában. Filozófia, politika, teológia a XVII–XVIII. században*. Csömör, 2006. 118–119.

ebbe a képletbe a század első harmadában a racionális teológiák elterjedése és egyetemi katedrára emelkedése – a leibniz-i tanok átalakulása, illetve a Wolff és Thomasius neve kapcsán emlegetett német protestáns természetjog kialakulása – hozott.⁹⁷ A filozófia terminusaiban pedig a teodícea kérdéskör⁹⁸ háttérbe szorulásaként emlegetett kulturális szekularizációs folyamattal párhuzamosan az ember morálteológiai megalapozásának projektjében a korabeli természettörténet (*historia naturae*) és természetfilozófia (*philosophia naturalis*)⁹⁹ egyre nagyobb szerepet kapott. Linné 1735-ben megjelent, *Systema naturae* című művében például a fizikai (természeti) karakterjegyek egy átfogóbb „faj”¹⁰⁰ fogalomnak voltak még alárendelve, amelyet a svéd természettudós nem kötött össze a társadalom problémájával.¹⁰¹ Egyik korai ellenpéldája ennek a jogtudós és történetíró Giambattista Vico, aki az „új tudományban” a szociális és fizikai környezeti tényezőket az emberek közötti különbségekből következtette ki, generálva egy olyan fejlődési horizontot, ahol az emberiség saját maga természetének történetét mesél(het)te el.¹⁰²

A századvég kérdésfeltevésének háttérében a nyelveken keresztül az emberi természet tulajdonságaira, karakterére és az ezeket hordozó lélek minőségére is rákérdező, több forrásból táplálkozó „antropológizáló”¹⁰³ diskurzus állt, amelyben az ember mind szellemi, mind fizikai értelemben a „test és lélek” dualizmusának kategóriái felől volt értelmezhető.

⁹⁷ Az előbbihez lásd: Schröder, Jan – Pielemeier, Ines: *Naturrecht als Lehrfach an den deutschen Universitäten des 18. und 19. Jahrhunderts*. In: Dann, Otto (Hrsg.): *Naturrecht, Spätaufklärung, Revolution*. Hamburg, 1995. 255–269. A történeti áttekintéshez lásd: Dickinson, Harris T.: *The Rise and Fall of the Theory of Natural Right in Late Eighteenth and Early Nineteenth Century Britain*. In: Dann, Otto (Hrsg.): *Naturrecht, Spätaufklärung, Revolution*. Hamburg, 1995. 23–47.; Haakonssen, Knud: *Religion and Enlightenment in Eighteenth-Century England: Theological Debate from Locke to Burke*. Oxford, 1998.; *German natural law*. In: Goldie, Mark – Wokler, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge, 2006. 251–290.; Tuck, Richard: *Natural Rights Theories: Their Origin and Development*. Cambridge, 1979.

⁹⁸ Összefoglaló jelleggel lásd: Fonnesu, Luca: *The Problem of Theodicy*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 749–778.

⁹⁹ A német „*Naturphilosophie*” romantikus tudományeszményéhez lásd: Gurka Dezső: *A pozitívista tudományfelfogástól a megismerés színtereinek terminusáig. A romantikus tudományok felfogásáról*. In: *Tudósok a megismerés színterein: a romantikus tudományok és a 18-19. századi tudóssztereotípiák*. Budapest, 2012. 11–27.

¹⁰⁰ Vö. Gurka Dezső: *Kant és Forster rasszvitájának göttingeni vonatkozásai*. In: *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Budapest, 2010. 101–116.; Garrett, Aaron: *Human Natura*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 183–202.

¹⁰¹ Garrett: *Human Natura*, 185.

¹⁰² Brown, Robert: *Social Sciences*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 1084.

¹⁰³ Az antropológiafogalom mint tudományos projekció elméleti lehetőségként a századfordulón vetődött fel a kantai ismeretelméletben. Vö. Nutz: *Varietäten des Menschengeschlechts*, 31–32. A későbbi történethez lásd: Hagner, Michael: *Kluge Köpfe und Geniale Gehirne: Zur Anthropologie der Wissenschaftlers im 19. Jahrhundert*. In: Bödeker, Hans Erich – Reill, Peter Hanns – Schlumbohm, Jürgen (Hrsg.): *Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900*. Göttingen, 1999. 299–334. Az irodalomtörténeti használathoz lásd: Vaderna Gábor: *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Desseffy József életművében*. Budapest, 2013. 11–31. Az eszméletörténet nézőpontjából pedig Pross, Wolfgang: *Naturalism, anthropology, and culture*. In: Goldie, Mark – Wokler, Robert (eds.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Political Thought*. Cambridge, 2006. 218–247.

A szakirodalom álláspontja szerint a „karakter” fogalom alapvetően a fizikai (külső) jellemzőket sűrítette magába (lásd korábban Gáti István példáját), ez azonban a magyar nyelvtervezés időszakára már egyértelműen megváltozott, köztes pozícióba került, inkorporálva az emberi természet belső lelki világának problémáját. Ennek eredményeként a „karakter” fogalom értelmezési mezejébe már nemcsak a test, hanem a lélek tudományára vonatkozó érvek is beszivárogtak. A társadalmi megismerés színterein a kortárs (szak)tudományok képviselői egy olyan helyzetben találták magukat, ahol az emberi nem fejlődéstörténetének elemzését és leírását¹⁰⁴ megalapozó „közvetlen tudás”¹⁰⁵ diszciplínáinak (medicina, filozófia, természethistória, történelem) társadalmi hasznosságán volt a hangsúly.

A test és lélek dualitásának problémája könnyen átültethető volt a polgári társadalom elérését előkészítő nyelvfejlődési problematikába.¹⁰⁶ Kempelen Farkas például az eredetileg német nyelven megjelent, az emberi kommunikáció belső fiziko-mechanikai törvényszerűségeit leíró, *Az emberi beszéd mechanizmusa* című munkájának bevezető szakaszában hivatkozott Herder és Adelung érveire. Mint írja, az emberi nyelv genezisének (történeti) megismerése előtt álló legnagyobb akadály maga a polgári társadalom. A feladat ugyanis, amelynek meg kell felelni, nem kisebb, minthogy a tudós elképzelje, hogy a fejlődés egyes szakaszai során „kiműveletlen lelke milyen átalakuláson ment keresztül”.¹⁰⁷ Maradva a lélek és a nyelv fizikai megközelítésénél, tanulságos lehet egy-egy példa erejéig megvizsgálni, hogy a magyar kortársak milyen módon közelítették meg e kérdést a természethistória, a filozófia, a medicina és az ezek határterületein egyensúlyozó pszichológia érvei felől.

Az első esetben érdekes lehet nagyobb figyelmet szentelni Kazinczy Ferenc egyik, talán kevésbé emlegetett 1795-ös fordítására (*A' természet Economiája*), amely Samuel Christian Hollmann filozófus és természettudós egy 1782-es rövid, két tagból álló füzetecskéjét vette alapul.¹⁰⁸ A lélek ebben a szövegben a test egységét fenntartó belső cirkulációk és erőhatások törvényeinek összefüggésében mutatkozott, feltételezve, hogy az intellektuális lét is hasonló elven működik, mint a fizikai valóság. Vagyis az ember mint természeti és mint kultúrát teremtő lény a természet törvényeinek („virit”, „ér”, „hervad”)¹⁰⁹ megfelelően létezik. Hasonló problémát fejtegetett egyébként Rác Sámuel 1789-ben megjelent „physiologiájában”, ahol az egészséges ember(i természet) medicina-képéből kiindulva a lélek (a test „ér-

¹⁰⁴ A tudományos nézőpontok ismeretelméleti logikáját jól jellemezi, hogy a 'Mi az ember?' kérdésre a kölcsönzött eklektikus metafizikai alapokat felhasználva keresik a választ, azt feltételezve (egyben el is térve egy filozófiai módszertől), hogy a dolgokra való rákérdezés egyenlő a dolog leírásával. Vö. Nutz: 'Varietäten des Menschengeschlechts', 40; Brandt, William: *Philosophical Methods*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 137–159.

¹⁰⁵ Békés: *A romantika tudáselményéről*, id. mű.

¹⁰⁶ Ricken: *Linguistics, Anthropology and Philosophy*, 134–148.

¹⁰⁷ Kempelen Farkas: *Az emberi beszéd mechanizmusa, valamint a szerző beszélőgépezének leírása*. Ford. Mollay Károly, a bev. tan. Tarnóczy Tamás, szerk. és lekt. Szilárd Gabriella. Budapest, 1989. 70–71.

¹⁰⁸ A szövegkiadásokhoz lásd: Kazinczy Ferenc: *A természet ekonomiaja*. Kiad. Kulcsár Péter. Irodalomtörténeti Közlemények, XCI–XCII. évf. (1987–1988) 4. sz. 473–495.; Kazinczy Ferenc: *A' természet oekonomiaja*. Kazinczy Ferenc kiadatlan kéziratából sajtó alá rendezte, jegyzetekkel és utószóval ellátta Szilágyi Ferenc. Sátorajlajújhely, 1989. A filológiai jegyzetekhez lásd: Fried István: *Kazinczy Ferenc: Természet oekonomiaja*. Irodalomtörténet, XXIII. évf. (1992) 3. sz. 621–624.

¹⁰⁹ Kazinczy: *A természet ekonomiaja*, 474., 478., 490–491.

zékelő”, „figyelmező” és „emlékező” fele)¹¹⁰ funkcionális működését és testen belüli topografikus elhelyezkedését magyarázta. Vagyis a lélek ebben az „orvosi” megközelítésben, ha elvileg nem is,¹¹¹ de gyakorlatilag az emberi test természeti jellemzőinek derivátumává vált. Helye pedig, legalábbis Rácz vélemény szerint, valahol a lélek akaratát („érzékenységet”) közvetítő érzőinakkal állt kapcsolatban, amelyeknek felsőbb parancsolója az „agynak vejeji”.¹¹² Ez a „lélekkarakterizáció”, amelyet a korban főleg az orvostudományokon nevelkedett szerzők kapcsán gyakran emlegetnek „materialista”-ként, a kortárs emberképekről szóló viták legfontosabb kérdéséhez szolt hozzá. A természeti megismerés felől tehát a lélek nemcsak hogy egy ősi rendszer működési elveit követő matériának tűnt, hanem egyben handlandóvá is vált, amelynek születéskor várható élettartama kiolvasható a természet ciklikus működésének rendszeréből.¹¹³ A lélek „halhatatlansága” mellett szóló filozófiai érvek¹¹⁴ kivédésére ezért a leggyakoribb megfogalmazások éppen a test és lélek dualitásának ciklusát megszakító halál pillanatához kötötték a lélek továbbélésének teóriáját. Többek között tehát Rácz Sámuel is hasonló érveléssel védekezett, amikor azt írta, hogy „Az Embert lélekből, és testből, tudni illik: két különböző természetű, mégis leg-belsőképpen, de titkos móddal egyesült részekből állani, nem tsak Boerhavius, és más nagy édemű Orvosok tanítvány, hanem tagadhatatlan jelenségek-is bizonyították. A’ Lélek, a’ mint Haller, és más nagy nevű Orvosok jelesen, ’s igazán feljedzik, minekutánna a’ testől elválk, el-nem vész, hanem oda mégyen, a’ hova a’ bölts Teremtő parantsolya. A’ Test ellenben rothadás’ által elenyészlik, és férgek’ eledelévé válik.”¹¹⁵

A lélekkarakterizációk politikai átfogalmazásához közelebb álló, „nem fiziológiai” szempontú meghatározás jelentette a következő lépcsőfokot az emberi természet közösségének újszerű leírása felé. Aranka György például *Az ember esmérete* című értekezésében kettős

¹¹⁰ Rácz Sámuel: *A’ physiologiának rövid somája, melyet a’ magyar olvasóknak hasznokra kiadottácz Sámuel a’ szabad mesterségnek, philosophiának, és orvosi tudományak doctora; és Pesten a’ Királyi Universitásban a’ physiologiának közönséges, és rendes tanítója*. Pest, 1789. 127–130.

¹¹¹ Könyvét Rácz is a test-lélek dualitásának tanával kezdte. Vö. Rácz: *A’ physiologiának rövid somája...* 6.

¹¹² Rácz: *A’ physiologiának rövid somája...* 95., 96–97., 185.

¹¹³ Ennek a kérdésnek népesedésügyi és (politikai) igazgatási forrása a korban az orvosi jelentések. Lásd: Krász Lilla: *Orvosi tudás és hatalom. A hivatalnok-orvos társadalmi képlete Magyarországon, 1750–1830*. In: Gurka Dezső (szerk.): *Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák*. Budapest, 2012. 189–200.; *Az adatoktól az információig, az információtól a tudástermelésig. Az egészségügyjelentés-írás gyakorlata(i) a XVIII. századi Magyarországon*. Századvég, (2013) 4. sz. 155–187.

¹¹⁴ Az egyik legtípikusabb érvelést ebben az időszakban Szentgyörgyi István 1784-es könyve, a *Theologia Naturalis* szolgáltatta, ahol a sárospataki tanár élesen szembehelyezkedett az újító „materialista” érveléssel. Többek között ezt vetette szemére az ekkor még Rimaszombaton orvosként praktizáló Decsy Sámuel is egy levelében. Lásd: *Decsy Sámuel 1784. augusztus 28-i levele Szentgyörgyi István pataki tanárhoz*. Sárospataki füzetek, II. évf. (1905) I. füz. 188–191. Szentgyörgyi ezt a véleményét rövidebb formában egyébként megírta Kazinczy Ferencnek is. Lásd: *Ferencz levelezése, Második kötet 1790–1802*. Köz. Váczy János. Budapest, 1891. 391–393. A *Theologia Naturalis*hoz, illetve a vele kapcsolatos tágabb problémához lásd: Szűcs Zoltán Gábor: *Természet, jog, teológia*. Aetas, 26. évf. (2011) 2. sz. 99–115. A vitát jól összefoglalja: Antognazza, Maria Rosa: *Arguments for the Existence of God: The Continental European Debate*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 731–748.; Gerrish, B. A.: *Natural and Revealed Religion*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 641–665.; Zurbuchen, Simone: *Religion and Society*. In: Haakonssen (ed.): *The Cambridge History of Eighteenth-Century Philosophy*, 779–813.

¹¹⁵ Rácz: *A’ physiologiának rövid somája*, 6.

felosztást alkalmazott. Vagyis a lélek számára egyszerre volt szétválasztható „esmérő” és „érző” részre, miközben a „belső” és „külső” megkülönböztetés továbbra is releváns tényező maradt a szövegben.¹¹⁶ Aranka az utóbbin egyébként nem mást, mint „személyt” értett, amely tulajdonságára és alkotórészeire tekintettel a természet működése alá rendelt, és amelyből a közjót is levezethetőnek tartotta. A lélek „belső alkotványa” ezzel szemben az előbb említett esmérő és érző rész kiművelését feltételezte az „érzékenység” és az „okosság” révén.¹¹⁷ Összehasonlítva tehát Aranka emberismeretét az előzőekben tárgyalt megközelítésekkel, láthatjuk, hogy az emberi természet fiziológiai leírásával párhuzamosan a kor „filozófiai” diskurzusaiból kiolvasható volt egy „lélekközpontú” antropológia. Ez az emberkép pedig adott esetben elválaszthatónak tűnt a rá ható külső determinációktól, legyenek azok természeti, fiziognómiai vagy társadalmi jellegűek. Egyrészt középpontba került a lélek belső tulajdonságainak megismerése, másrészt újabb kaput nyitott az emberi lényeg filozófiai analízise irányába. Ennek a leírásnak diszciplináris megfogalmazása a korban a „lélektudomány” (avagy pszichológia).¹¹⁸

Bárány Péter „Jelentésem lélekménye”, amelyet eddig az irodalom – a szöveg intencióit kiemelve – jobbra a kanti metafizika iránt tanúsított közvetlen párhuzamok felől értelt, ¹¹⁹ a 18. század végi modernizálódó antropológiakép fontos kordokumentuma. A szövegben ugyanis szerepel már az a fogalmi eltolódás, amit a nyelvkarakterológiák esetében többször megfigyelhettünk. Bárány lélekdefiníciójának előterében szerepet kapott a csinosodás fogalmi rendszerének két alapkategóriája. Mint írja, „Ilylyen a' Lélekmény (Lélektudomány), melyben elsőben is az észnek, az után a' szívnek ereje ki-fejtegetődik. Hahogy pedig egyszer ezen kettőnek erejét egyszer, 's ezen erőnek törvényeit esmérjük: könnyű azt az után a' kifényesítésben is szabásokra venni.”¹²⁰ (Kiemelés tőlem – B-K. T.) Bár a lélekre Rác fiziológiai definícióját megismételve¹²¹ az érzékenység és annak hatóerői (az értelem és akarat) felől tekintett (elismerve az agyat mint „lélek-házat”), fontos különbség, hogy a testtől már elválasztható szubjektumként, illetve a nyelvekhez hasonlóan kiművelhető részként tekintett.¹²² A lélek működésének és megismerő funkciójának aspektusait kidolgo-

¹¹⁶ Aranka György: *Az ember esmérete*. In: Tüskés Gábor – Lengyel Réka (szerk.): *Magyarországi gondolkodók 18. század. Bölcsészettudományok I.* Budapest, 2010. 223.

¹¹⁷ Id. mű 230–231.

¹¹⁸ Vidal, Fernando: *Die Geschichte der Psychologie als zentrales Element der „Geschichte der Menschheit”*. In: Bödeker, Hans Erich – Büttgen, Philippe – Espagne, Michel (Hrsg.): *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800. Wissenschaftliche Praktiken, institutionelle Geographie, europäische Netzwerke*. Göttingen, 2008. 177–198.; Rudolph, Olver-Pierre – Goubet, Jean-François (Hrsg.): *Die Psychologie Christian Wolffs. Systematische und historische Untersuchungen*. Tübingen, 2004.

¹¹⁹ Vö. Bogár Krisztina: *Kant ismeretelméletének hatása az első magyar pszichológiai munkában*. Irodalomtudományi Közlemények, 106. évf. (2002) 5–6. sz. 543–551.; Gyárfás Ágnes: *Az első magyar bölcséleti mű és története = Bárány Péter: Jelenséges lélek=mény*. Budapest, 1990. 185–233.; Kovács Ákos András: *Egy 18. század végi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter (1763–1829)*. ELTE-BTK Történettudományi Doktori Iskola. 2012. (Kiadatlan doktori disszertáció) 205–212. Bárány egy másik elfeledett pszichológiai munkájához lásd: Zvara Edina: *Bárány Péter ismeretlen Campe-fordítása, a' Kisded Lélektudomány a' Gyermekek Számára*. In: Pusztai Bertalan (szerk.): *Médiomok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szeged, 2012. 64–74.

¹²⁰ Gyárfás: *Bárány Péter: Jelenséges lélek=mény*, 8.

¹²¹ Gyárfás: *Bárány Péter: Jelenséges lélek=mény*, 202.

¹²² Mint írja: „a' lélek tsak az agy, és inak által közösködik a' testtel,” Gyárfás: *Bárány Péter: Jelenséges lélek=mény*, 20.

zó lélektudománynak ebben az időben azonban se egy hipotetikus politikai antropológia, se a nyelvkarakter kidolgozása nem volt a feladata. Bárány például a beszéd problémáját, így a nyelvek kiművelését a lélek és lélektudomány külső perifériájára helyezte, elválasztva a belső „én” megismerését az ez utóbbiakat formáló természeti és társadalmi, politikai tényezőktől.¹²³ Nála kicsit pontosabban határozta meg ezt a kapcsolatot Pálóczi Horváth Ádám szintén díjnyertes „*Psychologia*”-jában.¹²⁴ Szerinte ugyanis a nyelvek „tudóssá tétele” a lélek számos tulajdonsága közül leginkább a memóriától („emlékezet”) függ, „mert bírhat az emlékezet sok számtalan ideákkal, és azokra az elme szerentsésen és serkentően emlékezhettek, és így sok tudhat; de ha az emlékezet hibás képelődésekkel vagy on öszvekapcsolva, lehet a’ sokat tudás mellett hijjános az értelem”.¹²⁵ Habár a lélek az imént látott megközelítésekben nem, más (politikai) terminusokban végig aktuális kérdése maradt a nyelv művelés körüli politikai diskurzusoknak. Aranka, Bárány és Rác szövegeinek érdekessége abban rejlett, hogy a tudományos és politikai karakterizációk függvényében szövegeik inkorporálták a korabeli „modern” antropológiai leírások fogalomhasználatát. A lélek tehát az egyéni nyelvhasználatokban már könnyen a politikai elvárások foglalatává válhatott.

Az eddigiek során ritkán emlegetett nyelvelméletek transzferhatásaival párhuzamosan számos nevelési koncepció nyert teret, amelyek egyenest a lélek társadalmi célú kiművelését feltételezték.¹²⁶ Így a csinosodás politikai idiómájának alkalmazása a nyelvfejlés ügyére, az ész és a szív kiművelése, az értelem és érzékenység kialakítása mellett az emberi természet antropológiai leírásának új formáját teremtette meg.¹²⁷ Mint arra korábban utaltam, Verseggy egy késői művében ez a jelentéstulajdonítás ment végbe, ahol az „értelem” és az „érzékenység” a nyelv inherens tulajdonságának szintjére emelkedett.¹²⁸ Verseggy pedig a nyelv „nevelésének” eszközét a grammatika tudományában (később filológia) találta meg. De ehhez hasonló direkt fogalmi transzmisszióra lehetünk figyelmesek Vedres István 1822-ben megjelenő szövegének fogalomhasználatában. Vedres, aki az 1790-es röpiratában még nyelvromlásról és a „nemzeti karakter” elvesztéséről beszélt, a harminckét évvel későbbi szövegében már „nemzeti lélek”-ről írt.¹²⁹

A „nyelv és szív (érzékenység)” kapcsolata Decsynél a nyelv és nemzeti karakter viszonyában fejeződött ki, a lélek kérdése nála egy az eddigiekben keveset emlegetett felfogásban nyert értelmet. A *Pannóniai Fénysz* „antropológiai hitvallásáról” a könyv végén talál-

¹²³ Gyárfás: *Bárány Péter: Jelenséges lélek=mény*, 67–68.

¹²⁴ Pálóczi műve a Magyar Kurír szerkesztőbizottságának pályázatán (1789. január 9-i sz.) Bárányé mögött a második helyezést érte el. Bárány 1791-es díjkiosztóján Decsy is jelen volt. Kókay: *Bessegyei, Rát és Révai útján*, 352.

¹²⁵ Pálóczi: *Psychologia az az a' lélekről való tudomány. Íratott 1789-dik Esztendőben*. Pest, 1792. 58. A 'lélek' terminusra vonatkozó különbségekhez Pálóczi és Bárány esetében lásd: Gyárfás: *Bárány Péter: Jelenséges lélek=mény*, 203–204.

¹²⁶ Csetri Lajos tulajdonképpen az empirista nyelvkeletkeztetés útját követő, erős adelung-i hatást regisztrált Révai és Verseggy esetében egyaránt. Csetri: *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól*, 241.

¹²⁷ A csinosodás eme antropológiai fogalmi párjának kontinuitása a 19. századi politikai gondolkodásban is érezte hatását. Például Dessewffy József és Széchenyi István „ész és szív” vitájában. Vö. Vaderna: *Élet és irodalom*, 288–294.

¹²⁸ Ebből a szemszögből lehet tanulságos Kazinczy Ferenc és Dessewffy József levelezése Vaderna Gábor könyvében, ahol az emberi érzékenység antropológiai kifejezésrendszere a kommunikációs gyakorlatok bevett háttérét szolgáltatta. Vö. Vaderna: *Élet és irodalom*, 103–158.

¹²⁹ Vedres István: *A' magyar nemzeti lélekről egy két szó*. Pest, 1822. 3–7., 10–15., 20–21.

ható összefoglalás során értesülhet az olvasó.¹³⁰ Ebből pedig az az intenció rajzolódik ki, hogy a lélek definiálását és a vele kapcsolatos problémák kifejtését (a „nevelés” kérdését leszámítva) a szerző láthatóan nem tekintette kiemelt feladatának. Igaz, a szöveg során több utalás történt a lélek egyéb(ként) sztoikus karakterisztikumára. Így kiderülhetett, hogy a lélek tulajdonságait Decsy a csinosodás érvkészletének megfelelően az *elme* és *szív* dualitására építette, miközben az egyéb fontosabb jellegzetességek közé sorolta a gondolkodás sztoikus szabadságát, amelynek korlátozását „tyrannusi” tettként minősítette, és amely „szabadságot” szerinte csak az istennek tetsző „okos és kiművelt” (emberi) lélek képes a közösség javára fordítani.¹³¹ Az ember és közösség antropológiai viszonyát a könyv a wolffianus rendszerelmélethez igazítva a tudományok hármas tipológiáját állította fel. Decsy egyrészt beszélt „természeti boldogságról”, amely az ember veleszületett tulajdonságait és az egyén közösségben betöltött szerepét a politikai közösség („köztársaság”) haszna felől értelmezte.¹³² A leghasznosabb nevelő ismeretek ezen a szinten a földművelés és a gazdálkodás tudománya. A lélek problémája ebben a szisztémában a második („erkölcsi boldogság”) típushoz tartozott. Itt a lélek két attribútumát, az elmét és a szívet kiművelő tudományok kaptak helyet, amelyek természetesen nélkülözhetetlenek a „társaság fenntartásához”.¹³³ A rendszer harmadik elemében a tudományos ismereteknek ismét hangsúlyos, a léleknek már annál kevesebb szerep jutott. A „polgári boldogság”-ként emlegetett állapot az eddigi két rendszer természetes társadalmi hierarchiába rendezését („törvényhozók”, „előjárók” és „fenyítettek”) jelentette. Ennek *modus vivendijét* pedig elképzelhetetlen tartotta „a’ jól készült társaságok külső és belső állapotjának historiaja nélkül kitanúlni”.¹³⁴

A *Pannóniai Féniksz* rendszerszemléletében tehát a lélek kérdése a kortárs domináns „antropológiai” diskurzusokhoz viszonyítva más hangsúlyokkal volt jelen. Decsy tudomány szemléletének és tudós önmeghatározásának betudhatóan a rendszerszerű ismeretek elrendezésének a korban egyik legkézenfekvőbb módszerét, a leibnizi – wolffi matematikai szisztémát választotta. A nyelv és nemzeti karakter ügye a könyvben ennek a három pillérű rendszernek egyensúlyára épült. Ugyanis, ha a lélek karaktere (az elme és a szív) nem állnak a fejlettség kellő szintjén, amint azt a „tökéletesedés” formájában már a leibnizi társadalomfilozófiai program előírta, akkor annak a teljes közösség boldogságát illetően lesznek káros következményei. A tudományok proponálása mint segédeszköz az ember boldogságának elősegítésében tehát kiemelt fontossággal bírt nem csak Decsy, hanem a korszak más szerzőinek gondolkodásában.

¹³⁰ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 262–271.

¹³¹ Vö. Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 190–194.

¹³² Vagyis ez az állapot az önművelés és könyvolvasás útján csak akkor érhető el, ha az ember megtalálja a maga helyét a közösségben, és tevékenységével nem csupán saját magának, hanem a köztársaságnak is használ. Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 262–265.

¹³³ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 266–267. Ebből a rendszerszerű elrendezésből válik világossá, hogy Decsy számára miért jelentett fontos problémát a magyar nyelv karakterének kidolgozása. Az idegen nyelven való oktatás és a nyelv fejletlensége a wolffi rendszerben éppen a tudományok és a tudósok jótékony hatásának szabna gátat, miközben a tudós ember társadalmi megbecsültsége már Leibniz óta axióma a 18. század társadalmi gondolkodásában. Id. mű 269. A Decsy által alkalmazott rendszer a leibnizi hármas igazságosság-elvnek megfelelően (a „bölcsek igazságossága”, az „uralkodó igazságossága”, az „állampolgár igazságossága”) hierarchizálta a társadalmat. Vö. Kurkó Noémi: *Igazságosság égen és földön*. In: Boros Gábor (szerk.): *Politikai teológia – történeti perspektívában*. Filozófia, politika, teológia a XVII–XVIII. században. Csömör, 2006. 257–288.

¹³⁴ Decsy: *Pannóniai Féniksz*, 270–271. Decsy ennek forrását a statisztika és „univerzális história” tudományaiban jelölte meg. Vö. id. mű 219–220.

Az utolsó megjegyzés valójában két oldalról kívánta érzékeltetni, hogy az 1790-es évek nyelvfejlesztési diskurzusaiban mennyire szembetűnő jelenség a tudományok művelésének igénye. Ezek az ismeretek ugyanis egyrészt a megismerés feltételeit biztosították a kortársak számára miközben a lélek (individuális) problémájára fókuszáltak. Másodsorban a közösségi rend megalapozásának és megerősítésének (politikai) feladatával szembesítették a 18. század végének magyar elitjét. A fogalmi útkeresés tehát még a századvégen is főleg ezen komparatív antropológiai és pedagógiai célok között zajlott.

Konklúzió

Tanulmányomban a szakirodalomban eddig csak ritkán reflektált fogalom történetével kapcsolatban tettem három, reményem szerint megfontolandó kijelentést. Az első ezek között azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a 18. század végi magyar nyelvépítés időszakában mit értenek a nemzeti karakter összetett tipológiáin, miként használják ezt a könnyen félreérthető fogalmat a nyelv fejlesztésével kapcsolatos problémák értelmezésére. Egyáltalán milyen típusú (politikai, tudományos) érvek kerülnek ekkor felszínre, és miként történhetett, hogy éppen ezek és nem más argumentumok kaptak helyet ezekben a szövegekben. Az első megjegyzés a fogalom szemantikai mezejének feltérképezéséről, de nem kimerítő elemzéséről szólt.

Másodikként, habár eszmetörténetről beszéltem, ideértettem a releváns fogalmakra vonatkozó kortárs elváráshorizontokat is. Ez a horizont azonban nagymértékben a korszak ideológiai térképével és politikai nyelvi átrendeződéseivel telítődött, miközben a 18. századi Európa népei között több dimenzióban zajló verseny és fejlődés (gazdaság, hadsereg, alkotmány, igazgatás, nyelv stb.) egy-egy momentumát emelte az elemzés szintjére. A nyelvvel kapcsolatos remények és elvárások a korszakban tehát komoly politikai mozgósító erővé váltak, egyfajta politikai „akció fogalommá” emelve a nyelvi karakterizáció jelentette problémákat.

A harmadik elemzési kategória ezzel szemben azt az intellektuális kontextust világította meg, amely ténylegesen a nyelvi karakterizációk fogalmi és eszmei háttérében állhatott. Az ennek forrását jelentő „humán” tudományok az emberrel kapcsolatos évszázados kételyek antropológiai újrafogalmazása felé vezették a figyelmet, miközben maguk is új vagy régi kategóriákat alkottak újra, fogalmaztak át. Ezek tétje azonban aligha alábecsülhető, kiváltképp annak tudatában, hogy a 18. század antropológiai útkeresésében az ember morális és az emberiség mint közösségi létező egymástól elválaszthatatlan terminusok.

Ehhez a problémakomplexumhoz a nyelvi karakter megtalálását és fejlesztését elősegítő tudományok olyan alapot biztosítottak, amely nagyobb távlatokban tette elgondolhatóvá a modern nemzeti antropológia 19. századi nagy átalakulását. A nyelv előtérbe kerülése tehát a tudománytörténet felől nézve nem csupán a német nyelvfilozófiai viták (Wieland, Adelung, Herder) kortárs adaptációjának tulajdonítható, bár kétségtelen, hogy eme kulturális transzfernek meghatározó jelentősége volt. A szakirodalom tehát helyesen értelmezte – a történeti távlatból nézve két évtizednyi – pillanatot, amikor a kosellecki „*Verzeitlichung*”, „*Werwissenschaftlichung*” és „*Politisierung*” kifejezésekkel jelölt folyamatok révén a 18. század végi magyar politikai köznyelv mozgásba lendült¹³⁵ és az új közösségi formák keresése felé fordult. Azzal kapcsolatban viszont már több bizonytalanságot mutatott,

---

¹³⁵ Kovács Ákos András: *Konzervatív felvilágosodás és közösségfogalom Magyarországon az 1790-es években*. In: Albert Réka – Czoch Gábor – Erdős Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon*. Budapest, 2010. 17–18.

hogyan ennek milyen fogalmi feltételei voltak elérhetőek a kortársak számára. Véleményünk szerint ennek középpontjában nem a statikus „*natio*”, „nemzet” fogalom lassú kitágulása volt a feltűnő jelenség, hanem a tudomány felől érkező, a korábbiakban semlegesnek tűnő karakterizációk gyors átpolitizálódása. A korszak antropológiai, nyelvi és egyéb tudományos tipológiáinak fogalmi újraélesztése¹³⁶ tehát nem csak azért lehet fontos a számunkra, mert rajtuk keresztül a kortársak „tudós” fejébe is beeláthatunk, hanem mert értelmezésük nélkül az elől a kihívás elől hátrálnánk meg, amellyel a 18. századi politikai kultúra megértése szembesíti a jelen kutatóját.

TIBOR BODNÁR-KIRÁLY

Samuel Decsy and the Pannóniai Féniksz. The notion of “national character” in the discourses on the development of language and nation at the end of the 18th century in Hungary

The study makes three remarks on the conceptual changes of “national character” at the end of the 18th century in Hungary. First, it ventures upon the comprehension of complex typologies regarding the Hungarian language and asks the following questions about contemporary texts? What was meant with them? And how different uses did they have? It defines a methodological problem, too, which have been proven to be extended in the references so far and handled the notion of national character subordinated to the *longue durée* conceptual changes of “nation”. Our “language contextualist” solution claims the two to be separated in the hope of preventing the optical illusions in literature. The second remark applies to the *Erfahrungsraum* and the intellectual context of using “national character.” The fact that in the horizon of contemporary political thought, among other issues like the rivalry of people and the development of economy, military, constitution, administration, language and so forth were discussed, implies the question why contemporaries employed such rather pre-modern categories as national character in order to conceptualize the common good or the political community instead of describing a “refined nation” by a more modern vocabulary. The third argument approaches the intellectual background of the notion of national character, which shows links in particular to contemporary political affairs and to the realignment in the field of anthropology. In a Hungarian context, the disciplines of psychology, literature, philosophy (moral theology), pedagogy, medicine played an inevitable role in the changes that led to the creation of a new comprehension of the human being (in the centre with the human soul) and the community. In conclusion, the paper deduces a capable solution, which in theory bears a resemblance to the practice of retrofitting, to the conceptual turmoil at the turn of the 18th and 19th century.

---

¹³⁶ Szentpéteri Márton ennek lehetőségét a kora újkor esetén egy előadásában („Retrofitting” vagy retrospektív anakronizmus? A kora újkori filozófiai szövegek irodalomtörténeti szerepéről) a „retrofitting” kategóriával jellemezte. Az előadás 2015. március 18-án elhangzott az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet *Az értelmezés hatalma I. A régi-magyar irodalomtörténetírás mint értelmező metodológia* konferenciáján.